

תיקון ליל שבועות

א

למלה "תיקון" נודעות מספר משמעויות. למשל: אפשר לתקן משהו גוסם - ביצירה, בחברה, באדם וכיוצא באלה. משמעויות אחרת, מן התחום המיסטי, קשורה באחת משימושי המלה: קישוט. המדובר איפוא בפעולות שונות המיועדות לקשט ולהכין את הכלה, הטכניקה, לקראת זיווגה וייחודה עם ספירת תפארת, היא הדמות הזכרית בעולם הסכירות¹. משמעויות אחרת היא, עריכת טקס שבו יש חלק חשוב ביותר לאמירת פסוקים או קטעים מן המקרא, המשנה, התלמוד, הזוהר וכיוצא באלה. לפי סדר קבוע שהותקן מראש. אחד הטקסים הללו, שעיקרם ושורשם בקבלה, מיוחד לליל שבועות, ועליו אנו מבקשים לייחד את הדיבור.

תיקון בליל שבועות חוזר ונזכר בספרות שלנו למן המאה השש-עשרה ואילך. יש סביבו תיאורים שונים, המצביעים על גיוון רב. ברם, ככל הנראה, יש עדויות על כך גם מן התקופות הקדומות יותר, הגם שאינן מרובות, והן טעונות בירור מזדויק.² כבר צויין כי אצל פילון נזכר "מנהג האיסיים בליל שבועות להיות נעורים כל הלילה, והיו עוסקים במנהגי חסידותם ובתפלות כל הלילה"³. כמובן שאין לראות בכך קשר ישיר למנהג המאוחר, אך יש כמה קווי דמיון מעוררי ענין. למשל: מדובר במנהג של קבוצת חסידים אקסקלוסיביים, היותם נעורים כל הלילה, עוסקים בדברים רוחניים ובתפילות. אולם במשך תקופה ארוכה לאחר מכן אין שומעים כל המשכיות או הקבלה למנהג זה.

הדים ראשונים מופיעים בכתבי רבי משה דיליאון, במחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה בספרד. אנו נביא כאן את הדברים מתוך ספרו של פרופ' ישעיהו תשבי ("משנת הזוהר", ח"ב, ירושלים תשי"ט, עמ' תקל"א): "לפי תפיסת שבועות נחג הכלולות של השכינה קבע הזוהר, שבלי חג, כשהשכינה מתכוונת להיכנס לחופה למחרת היום, צריכים חכמי הסוד, החברים של בני היכל הכלה, להתייחד עם השכינה ולהיות עמה כל אותו לילה ולשמוח עמה בתיקוניה שהיא נתקנת, ולקשט אותה בתכשיטים... תיקון השכינה וקישוטה נעשים בתלמוד תורה, ולפי הזוהר מנהג קדום הוא, שיחסידיים ראשונים לא היו ישנים בלילה זה והיו עוסקים בתורה, ויהיה רבי שמעון ו(עמו) כל החברים מרננים ברינת התורה

ומחדשים דברי תורה כל אחד ואחד מהם, והיה שמה רבי שמעון וכל שאר החברים".⁴ הציטטות נלקחו לסירוגין מתוך זוהר ח"ג צה ע"א ומן הקדמת הזוהר,⁴ ח ע"א. והנה, בחיבור עברי של רבי משה דיליאון, סדר חג השבועות (המצא בכתי"י שוקן 14)⁵ מוצאים אנו את הדברים הבאים: "קור"י בתורה בנביאים ובכתובים ומשם מדלגים בתלמוד והגדות וקורין בחכמות בסתרי התורה עד אור הבקר". לפי הנאמר שם, מנהג זה היה מצומצם ליחיד סגולה בלבד, "אותם היחידים השרידים אשר קורא ה' ", שהוא כינוי מבורק למקובלים, או ליכל אינון חבדי"א דבני היכל"א, ככתוב בהקדמת הזוהר. דבר זה מתאים גם לתהליך של התיקון ולמטרותיו. שהרי דיליאון רואה בימי הספירה משום הכנה לחג השבועות, לאמור, ימי היטהרות וליבונו; הלומדים משמשים כשושבינים, והם מגדילים לעשות בכך שהם עוסקים בתורה ברינה; וממילא מביאים לחיבור בן תורה שבכתב ותורה שבעל-פה (תפארת ומלכות, זכר ונקבה). נקודה נוספת שיש לציין היא, שאף כאן מתואר הטקס כמנהג קדמתי. אמנם י"ד וילהלם מטיל ספק אם אכן קיים היה מנהג זה בפועל, ונראה שהוא מעדיף לראות בכך פרי דמיון בלבד. עיקר טענתו היא, ואי-אפשר להתעלם הימנה, שאין שום עדות מקבילה מספרי דינים או מנהגים של ימרי הבינים⁶. כנגד טענה זו העלה ליבס בבירור מפורט כי קשה לסתור את דברי הזוהר.⁷ יתר על כן, התיאור של רמדי"ל מובא גם ע"י מקובל בן המאה הארבע-עשרה, רבי דוד בן יהודה החסיד, שאף חזר וצוטט בספר המוסר של רבי יהודה כלץ, פרק רביעי (דפוס-צילום השכ"ג, עמ' קכ"ז), ושוב צוטט במחצית השנייה של המאה השש-עשרה אצל רבי משה מט, א"ה שהיה תלמיד המהרש"ל ("מטה משה", סימן תרצ"ד), כך שיש להניח שאין זו משאת-נפש או תיאור אויזאלי בלבד, אלא היתה לכך אחיזה כלשהי במציאות, גם אם לא היתה נחלת ההמונים, ולא נודעה בספרי מנהגים. וכך כתוב בספר אור זרוע של רבי דוד⁸:

נהגו הקדמונים ז"ל משרתי עליון שלא לישן בליל שבועות, ועכשו בשתי לילות, וכל הלילה קורין בתורה ובנביאים ובכתובים ומדלגין בתלמוד ובהגדות וקורין בחכמות סתרי התורה עד אור הבקר. וקבלת אבותיהם בידיהם. והענין הזה טוב ונכון ואשריהם בזה ובבא... ונכנסת אצל רוס בעלה בליל החמשים, אזי הוא זמן הייחוד. (א73) ועל זה מאור הקדוש ר' שמעון בן יוראי היה מקבץ חבדי"א לפניו באלו השתי לילות, ואומ' להם: בואו והתקינו תקוני הכלה ותכשיטיה כדי שתעשה המלך והיו יושבים כל הלילה ועוסקין בתכשיטי הכלה הידועה... להתחבר תורה שבכתב עם תורה שבעל פה, ובינה מכניסין אותה לחופה. והם נרשמי ונכתבים בספר זכרונות כי הם מרננים ונה וצהלה של תורה בליל שמרת הכלה והיו משתדלים בברכת חתנים מתורה למקרא ממקרא לכתובים ומכתובים למשנה ומשנה שואבים מים בששון ממעני הישועה. אלה הם שושביני הכלה.

דומה כי מסגנון הדברים עולה מציאות חיה. אמנם אין לנו עדויות נוספות מתקופה זו העשויות לחזק הנחה זו, אלא אם כן נקבל, כמצאו עובדתית, את הרמז שבדברי תקוני-הזוהר,⁹ כלומר מראשית המאה הארבע-עשרה.

העדויות הבאות קשורות אף הן בספרד, ואפשר שיש בעובדה זו כדי להצביע על אפשרות

שמנהג זה כבר קיים היה באיזשהו אופן בספרד, ושמן אין זה אלא מקרה בלבד. על כל פנים, רבי שמעון לבאי, ממגורשי ספרד, כותב בפירושו להקדמת זוהר¹⁰: "אנחנו נוהגין היום בכל ליל ראשון של שבועות בליב פיוטין המיוסדי אצלנו ע"פ החכמה. אל אלוהי ישראל יעזרנו לאמרם בארץ הקדושה". נוסח הדברים, ובכללם הציפיה לקיים את הטקס (הכולל שלושים ושניים פיוטים!) בא"י, בהחלט מצביעים על כך שמדובר במציאות עובדתית. ואולי יש להזכיר גם שר"י קארו (ראה להלן) היה ממגורשי ספרד. השיבות מיוחדת נודעת גם לדברי רבי משה בן מימון אלבאז, בספרו שנכתב בין השנים שלי"ה לשנ"ט: "וחייבין כל בעלי תורה בליל שבועות לעסוק בתורה שבעל פה כל הלילה לל שהכלה מתקשטת להכנס לחופה עם החתן למחר. ותהיה כונתם בקריאתם לזאת הכונה" ("היכל הקדש", אמשטרדם ת"יג, סימנים ע"א-ע"ב). ר"מ אלבאז, שחי בדרום מארוקו, אפשר שהושפע מספרו של ר"ד בן יהודה החסיד הנ"ל, שבאחרית ימיו, נדד מספרד למארוקו. מן המקורות שהוזכרו מתבקשת איזו רציפות מתוך ובתוך ספרד ומארוקו, ובכך יש חשיבות לשאלה אם המנהג ידוע עוד טרם המאה הטי"ז.

אכן, באמצע¹¹ המאה השש-עשרה מתרבות מאוד העדויות על קיום המנהג בחוגים שנים, הגם שלא תמיד מציינים את הנימוק לכך, אלא אם כן מציינים במפורש את דברי זוהר ומסתמכים עליו (כמו בספר "היכל הקדש" ר"ל, ועוד). הרמ"ק, בפירושו להקדמת זוהר, מצייין במפורש: "ימה שנהגים עתה הוא..." (ראה להלן). דברים חשובים יותר כתב הרמ"ק בפירושו לפרשת אמור¹¹, מתוכם עולה שהיתה פעילות רבה מאוד בליל התיקון. הרמ"ק עצמו דרש בפני החברים, והם היו נושאים ונותנים בדברי סוד. את התלהבותו הוא הביע במלים: "ומפני יופי מעשה הסדר הזה הארכת: ב"י. גם ברשימת "היסודית" הנוהגות בצפת, מאת רבי אברהם הלוי, מדמויותיה הבולטות של צפת בחייה הרוחניים והחברתיים, מוצאים אנו כך: "כל בעלי תורה לומדים ליל שבועות עד אור הבקר". אף בקונטרס "מנהגים טובים וקדושים הנוהגים בא"י", של נרמנו, רבי אברהם גלנטי (נפטר בשנת 1589), מוצאים אנו: "אחר האכילה מתקבצים בבתי כנסיות, קהל וקהל בביה שלו, ואינם ישנים כל הלילה, וקורין תורה נביאים וכתובים, ומשניות וזהו ודרשות בקראי (=במקראות) עד אור הבקר, ואז כל הצעם טובלים בבקר קודם תפלת שחית"¹². בסוף המאה השש-עשרה מעיר רבי משה בן מכיר, ראש ישיבה בעין זיתון הסמוכה לצפת: "ראיתי מדקדקים שעומדים על עומדם כל הלילה הזאת ועוסקים בתנ"ך לחבר את האהל להיות א', ועוסקים בתורה שבע"פ רוב הלילה לקשט את הכלה... ואם יכול להתחבר בחברות אנשי אמת רודפי צדק מה טוב ומה נעים שיחשב עמהם להמנות מבני היכלא דמלכא ומשושביניה של כלה"¹³. לאמור: הקבוצה מורכבת ביסודה מאנשי סגולה, ועמהם מצטרפים גם מבני הקהילה. מאותו זמן בערך יש בידינו דרשה של ר' מנחם רבא מפדובה בפני קהל מאזינו, ובדרוש שלושיסדואחד הא עוסק בחובת הלימוד ע"פ זוהר, בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה בליל שבועות.¹⁴ ובערך מאותה תקופה הם דבריו של רח"י ב"שער הכינות", המסתמך על זוהר אך תוך מתן הסבר לוריאנטי. אולם בדברי רח"י¹⁵ כבר מודגשת נקודה (לאמיתו של דבר היא נזכרת בהקדמת זוהר, ט' עמ' א' אך במשפט צדדי כלשהו) הנודעת גם בהקשר לנושאים אחרים,

והיא, שמי שלא ישן כל אותו לילה מובטח לו שישלם שנתו ולא יארע לו כל נזק. ומן הראוי להביא מדברי אחד הספרים שתיעד את המנהגים שע"פ האר"י, הוא ספר פתורא דאבא, מאת ר' אורי סטרעליסקער. בספר זה מודגש הענין ש"יכל מי שלא ישן בלילה הזאת כלל, אפ"י רגע א', ויהי עוסק בתורה כל הלילה, מובטח לו שישלם שנתו ולא יארע לו שום נזק בשנה ההוא"¹⁶. ויתר על כן, המחבר ראה בנקודה זאת את גורם ההתפשטות: "ולכן פשט המנהג הזה בישראל לעסוק בתורה כל ליל חג השבועות".

יש לציין, שכבר בשנת שס"ה לערך נדפסו דברי האר"י כפיסקה בפני עצמה, ולא בספר לודיאני, דבר המעיד כנראה על חשיבות שיחסה למנהג. בספר "היכל השם", וציה (שס"ה), מ"ד עמ' א', נדפסה פיסקה תחת הכותרת: "פירוש של הקדוש מהרר"י לוריא אשכנזי זלה"ה" והדברים כמעט זהים לכתוב בשער הכונת. וכך כתוב שם: "ליל שבועות מתקן כתר לז"א (=לזעיר אנפין) בסוד הבריאה. וזהו סדר הקריאה (ראה להלן)... וכמו רביע ענה קודם היום יתקן כתר לנוקביה דז"א בסוד הטבילה שיכיון שהיא שושבין דילה ומוליכה עמו לבית הטבילה" וכו'.

אחת העדויות החשובות ביותר היא בלא ספק ארתו של רבי שלמה אלקבץ, המספר ממראה עיניו וממשמע אוניו.¹⁷ הדברים התרחשו באדיאנופול, ולפי י"ד וילהלם יש לראות בחוגו של קארו בתורכיה את הגרעין הראשון לתיקון, ואשר אף התרחש בשני הלילות, ומשם הגיע לצפת ושוב חזר ונתפשט בגולה. אם כן, לדעתי, לאור העדויות המגוונות שהובאו לעיל, ספק אם יש הכרח בדבר לקבוע שקארו הוא הראשון. אף זאת, בראשונה למדו ר"י קארו ור"ש אלקבץ, ורק בלילה השני שלאחר ההתגלות של המשנה נקבצו עשרה אנשים. לעומת זה, כתבי האר"י, וגם השלי"ה עצמו, מדווחים על "מנהג פשוט בישראל"¹⁸. זאת ועוד, ר"י קארו לא הזכיר דבר על המנהג הזה בשלחן ערוך שלו. אפשר שלא מצא לנכון להטיל חובה מיסטית זו על הציבור הרחב. ממילא אתה למד על המגמות השונות שפעלו כבר במאה השש-עשרה. אולם עובדה זו לא מנעה בעד נושאר הכלים של השריע להתיחס אל המנהג. וכך מוצאים אנו בדברי המגן אברהם (נפטר 1683), בסימן תצ"ד (וראה גם ב"באר היטב" שם, סימן קטן ז'), המסונמך על זוהר, ש"חסידיהם הראשונים היו נעורים כל הלילה, ועוסקים בתורה". והוא מוסיף, כי "כבר נהגו רוב הלומדים לעשות כן". חידוש יש בדבריו בכך שהוא נשען גם על מדרש קדום, כדי "לתת טעם עפ"י הפשוט", ובכך ביקש, כנראה, לבסס את הלגיטימציה. המדובר באחד הכדרשים המננה את ישראל שישנו כל אותו לילה שלפני מתרתורה, עד שהקבי"ה היה צריך להעיר אותם עם שחר. הדרישה לערות באה לכפר, כביכול, על דרשת השינה של אבותינו. וכן תמצא את השפעת ה"מגן אברהם" בספר "לשון חכמים", מאת ברוך יהודא ברנדס, פראג תקע"ה, ב"א ע"ג; "א"י בזהר שחסידיהם הראשונים היו נעורים כל הלילה ועוסקים בתורה. וכבר נהגו רוב הלומדים לעשות כן. ואפשר לתת טעם ע"פ הפשוט, ולפי שישאל הי' ישיגים" וכו'. נימוק פשטי הפוך נמצא אצל שיי עגנון, "עיר ומלוואה", עמ' 702: "שהיו נייעורים כל אותו הלילה כשהם חרדים ומצפים לקבל את התורה מפי הגבורה" (תפיסה זו מתאימה לחסידות. ראה לקוטי מהר"יח, ח"ג, מו ע"ב, בשם הרב מאפטא). עמדה דומה הביע רבי אברהם אבן עזרא בפירושו לשמות י"ט, יא: "אולי לא ישן אדם בהם בלילה

ישמע קול ה' בבוקר". יש לציין, שריח פאלאגיי (מועד לכל חי, סימן י"ב אות י"ז) ביטל הסבר זה מנקודת-מבט מדרשית שלבשה עלילה מיסטית.

טעם קבלי נוסף נמצא אצל החיד"א, "לב דוד", תחילת פרק ל"א, המדבר על אהבת חברים ועל ייחודו של ליל זה כסגולה לקרבת אלוהים וקדושה. ואילו בספר, "חמדת ימים", ס ע"ג-ע"ד, מסבס ומונה שלוש סגולות ללימוד: הלמוד זוכה לבנים, הוא יוצא שנתו בשלום, וכן "פועל צדק"²¹ עם השכינה ועם ישראל להוציא אותם מגלות החיל הזה". כלומר, מטרות אישיות, לאומיות ומיסטיות.

טעם מיסטי אחר מצוי בספר "פרי עץ הייס": "בלילות הללו כמו שביעי של פסח וליל שבועות וליל הושענא רבא מצוה לפי ולגלות עומק החכמה, לפי שאלו הימים הזמן גרמא הוא זמן מוכן לסודי וראוי לפרשם אז".²²

המעניין הוא, שלמרות כל המקורות, המצביעים בעליל על השרוש הקבלי של המנהג ועל טעמיו המיסטיים, מוצאים אנו במאה הי"ח דעה שונה. רבי יעקב רישר (תחילה היה דיין בפראג, אח"כ עבר לגליציה, נפטר תצ"ד), תלמיד-חכם מפורסם, כותב בספר "חק יעקב", סימן תצ"ד: "עוד כתבו האחרונים שלא לישן בלילה רק לעסוק בתורה והשכר הוא גדול. וכבר נתפשט המנהג הזה בעיני המון עם ללמוד יחד בעשרה ע"פ התקון, ולומר קדיש וטובלין כשיאיר היום ... ובבית מחזיקי הגאון לא נהגו כך ללמוד בעשרה, רק כאח"א לומד ביחידות, כי עיקר התיקון לא תקנו רק בפני עמי הארץ שאינם יודעים ללמוד, ע"כ אומרים התיקון".

משמע, יש עדויות שונות על מידת רתפשותו של המנהג. יש שמדובר על עמי הארץ, ויש על "כל בעלי תורה", והרשות בידנו לפרש אם מדובר בתורת הנגלה או בתורת הנסתר (ר' אברהם הלוי); השל"ה מעיד כי "כבר נתפרסם", יש שמדברים על רוב ישראל ("סדר היום", "לב דוד"); ויש שמרחיבים עד "כל ישראלי" ("שער הכתובות", "פרי עץ הייס", "חמדת ימים"; באגרתו של ר' שלמה שלומיל שנדפסה ב"קבץ על ידי, ת"ש, עמי קל"א).

מן הראוי להעיר, שבחיבורים מסוימים הוצאו נשים מכלל חובת הלימוד. למשל, רבי יוסף חיים (בגד המאה הי"ט), בספרו "רב פעלים", חלק א', "סוד ישרים", סימן ט'. וזאת למרות שהנשים רשאיות, לדעתו, ללמוד בליל הושענא רבא. אמנם "ינועד" לנשים תפקיד אחר. אף הוא נזכר בחיבורים שונים, ונציין רק את המסופר באשר לנהוג בעדן²¹. "גם הנשים אינן ישנות, ויש מהן שישבות כל הלילה בעיניים פקוחות לנגד כיפת השמים. כל אחת שומרת לרגע אשר בו יפתחו שערי השמים ותערוך את תפלתה ותגיש את בקשתה... מאמינות הן כי בליל מתן התורה יפתח ברקיע השמים שער ותפילתן תפילת טהרת-לב היא".

מכל מקום נראה כי המנהג כבר נתפשט, והשל"ה שהשלים את ספרו בעשור השלישי למאה השבע-עשרה יכול היה לציין במפורש ש"המנהג הזה נתפשט בכל אי"ו ובכל המלכות אין נקי, כולם כאחד מגדולים ועד קטנים קיימו וקבלו עליהם ועל זרעיהם".²²

לאט לאט חודר המנהג גם לחוגי השבתאים, אפשר בגלל המוטיב הגאולתי המתלווה לרעיון הייחוד. מכל מקום, בחוגו של נתן העזתי ידוע המנהג.²³ אף ספר "חמדת ימים", שנחבר ככל הנראה בחוג קרוב לשבתאות ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה, מציין שהמנהג נתפשט בכל התפוצות. יש ענף רב בדבריו, ונביא רק מקצתם:

ומנהג התיקון הקדוש הזה נתקן על פי דברי זוהר ... ואילו היו העולם יודעים ומשכילים להבין מה רוצה לומר לקשטא קשוטי כלה ושושביני דמטרוניתא היו מתפללים ותמהים על גדולת מעלת יקר תפארת קריאה נאמנה בליל הק"ש הזה. ואל יתנו דומי להם כל הלילה ששים ושמיים לעשות רצון קונם ביראה ובאהבה, ואשרי יוצרו ואשרי חלקו הזוכה לכל הכבוד הזה אשר ייצרו כביכול שש ומתפאר בגוונין שבו עם היותו ילוד אשה חומר קורץ וימה ותולעה להתנשא ולהתרומם להיות מבני מהימנותא ומבני היכלא דמלכא.²⁴

דומה כי מידע חשוב להכרת מידת התפוצה, של המנהג עצמו ושל תכני הלימוד ומקורות ההשפעה, אפשר לקלוט מן ההיחסות השונות של התיקון, וזכיר מקצתן:

לראשונה נמסר על הסדר ב"תיקון שבת מלכתא", של דוד בן יהודה נהן, קראקא שע"ב.²⁵ מעניין שהוא מציין שקיבל את הסדר בשאלוויקי, ומכאן אתה למד שבפתח המאה השבע-עשרה כבר ידוע הוא המנהג שם, אם כי אפשר שהשפעתו של קארו עודנה היתה מורגשת שם. יתר על כן, הוא אף מספר ש"יכן היה נוהגים שם גם כן סדר של הרב מהר"ר משה קורדיבהרה ו"ל"י (ראה להלן). ובהשפעת מהדורה זו גם ב"תיקוני שבת", ויניציאה תס"ה, קי"ז עמ' ב', ועוד.

הפעם הראשונה שהוא נדפס בפני עצמו היה זה בנציה ת"ח, לפי הסדר שנקבע בעיר וירנה. ושם בהקדמת המלבה"ד של "סדר קריאת ותיקון לליל חג שבועות והושענא רבא", כתוב:

מנהגן של ישראל קדושים לעמוד בליל שבועות והושענא רבא לקרות בתורה נביאים וכתובים משנה וגמרא אגדה וספרי קבלה, אחד המרבה ואחד הממעיט ומכוון את דעתו לשמים ... ואף כי הרבה מנהגים יש בדבר, הגם כי לפי הנראה רובם ככולם ממקום קדוש הם יתקים ... כמו הרם קורזווירו וכמוהרי לוריא זלחה, מ"מ הכל הולכים בדרך אחד אחר העיקר וקורין שלשה שלשה פסוקים של תורה וכו'.

בהמשך קטעים מן התני"ך, משנה, קצת נמרא, מדרש זוהר.

"תקוני כלה לליל שבועות מנהג ק"ק טריפולי דלברבריה יע"ה, שהובא ע"י איש חכם ורופא ואבי הקבלה כמה"ר שמעון לאבי זלחיה, שגורש מספרד מעיר קאשטיליאה והוא בנוי על שבע ספירות" וכו', ויניציאה ת"מ. אם כי קרוב לוודאי שר"ש לביא המפורסם איננו העורך של תיקון זה. יש בו אוסף פסוקים, לא גדול, מותאם לפי סדר הספירות, וכולל גם פרקי משנה, ובסוף גם מוהר פרשת אמור. אחרי כל יום "ואומר פזמון השייך למתן תורה, אם כי אין שום פזמון רשום שם.²⁶

"שפר התיקונים ... בלילות עצרת והושענא רבא מחוקק ומועתק מספר עץ החיים להרח"ו זלחיה כאשר קיימו וקבלו מפי ... דברי מלכות²⁶ שמים אור המפלא כבוד האר"י"י"י (ויניציאה תני"ו, תס"ו ועוד). ושם בקצרה: "קודם שתחיל ללמוד תאמר לייחדא שמה דקבי"ה וכו'. כולל קטעי תני"ך ומשנה. בדף מ"ד עמ' ב: "ישוררו שירה חדשה בשפה ברורה ובענינה קדושה ... אור הגנוז בלבון המחשיף" וכו'. (הפניה לשיר זה גם אחרי קטעי התני"ך נמצאת בדף ל"א עמ' ב:). ובדף מ"ה עמ' א: "אחר גמרה של תורה מקרא ומשמות ואידרא,

טרום ולכו לטבילה, לישירים נאורה תהלה, פזמון זה כי רב הודו ואח"כ יאמרו עלינו לשבח".
נרשם: "פזמון נאה לשבועות לשבח אל דעות" וכו', מתחיל: "מלכא שלים הורמן". שני
השירים חוברו בידי רבי משה זכות.

"ספר הדרי קודש, והוא פירוש המלות על משנה ראשונה ואחרונה מן ספר יצירה ומאמר
הזוהר אשר מנהגו ללומדם בליל חג השבועות ובליל הושענא רבה". נערך ע"י מאיר בן משה
ברליש מק"ק קארניק תושב ק"ק גלוגא רבתי. דיהנפורט תקע"ב. (ט"ז דפים).

"סדר תקון ליל שבועות וליל השוענא (!) רבה על פי הסדר שסדר בשני לוחות הברית גם
מעט כונת (!) האר"י ז"ל ומאמר אחד מאידרא רבה לאומרה בליל שבועות ומאידרא זוטא
לאומרה בליל הושענא רבה. ובזכות זה יבא הגאולה במהרה בימינו אמן". נדפס בלילובקא
חשי"ד (1817).

בקצרה יציין, כי תיקון מיוחד לליל שבועות נדפס עד שנת תק"ס (1800) כ"ז פעם, ועד
שנת תקצ"ט (1839) - 55 פעמים נוספות. בעיקר נדפס באמסטרדם וונציה. במזרח אירופה
נדפס לראשונה, כמדומה, בולקווא תצ"א. להלן עוד נציין את תונס תרס"ב, ובמיוחד את זה
של ברלין תרפ"ז.

לפי מנהג קהילת גרדאיה שבאגלי"ר "עורכים תקון ליל שבועות לפי הסדר שבי' קריאה
מועד. לפי מנהגו אין לומדים את המשניות".²⁶

לתימן חזר המנהג, כנראה, רק במאה הי"ח. כך ציין גם הרב קאפח, כי "בסידורי תימן
העתיקים לא נזכר שום סדר ותיקון קריאה לליל שבועות".²⁶ על כן רואים אנו כי יש
הלומדים שם לפי הסדר "הנדפס במחזורים ובסידורי ספרד", ויש הלומדים את ספר המצוות
של הרמב"ם.²⁷

אמנם יש לציין, שגם בתקופות מאוחרות יש מקומות שאין המנהג נזכר. למשל, בספר
"השומר אמתי", של ר' אברהם אדאזי, המשקף את מנהגי טריפולי, מוזכר על לימוד עשרת
הדברות והאזהרות ביום החג, אך אין זכר ללימוד בליל החג. הדבר בולט גם על רקע העובדה
שכן מדובר שם על לימוד בליל הושענא רבא.

טבעי הדבר שככל שהמנהג הולך ומתפשט קמו לו מתנגדים סמויים. בדרך כלל אין
יוצאים גלויות נגד המנהג עצמו, אלא נגד גרורותיו. למשל, בספר "טור ברקת", סימן תצ"ד,
יוצא רבי חיים הכהן נגד לימוד המשנה. בספר "חמדת ימים" מתמרמו ש"רבים עתה עם
הארץ המטים עקלקלותם למהר בס"ד למודם ובעלות השחר התרדמה נפלת עליהם וישכבו
ורדמו". אף חושש הוא "שמא יאנסו בשינה הזיא ויקראו ק"ש שלא עם הצבור או שלא
בעונתה ונמצאת תקנתם קלקלתם" (סי' עמ' ב'). אכן, ספרי הלכה שהיום שאינם להוטים
אחר הקבלה, אך עם זאת אינם יכולים להתנגד לסדר של לימוד תורה, עומדים על כך שמי
שלא יתפלל שחרית כראוי, מוטב לו שלא יהיה ער בלילה.²⁸ יש המתנגדים לסדר התיקון
מפני שאינם יודעים בסתרי תורה. וכדבריו של בעל "חמדת ימים" (ני"ט עמ' ב'): "ואולם אל
עם לא יחרדו לאמר, מה כל החרדה אשר חרדה עלינו בקריאתה, שלא יאות קריאתה אפס
למשכילים בתעלומות עמקי סודותיה, לא למשוללי דעת החכמה פן נכוה בגחלתה כי תאכלנו
האש הגדולה הזאת".²⁹

כך גם מוצאים אנו בספר "כף נקי" (כתביד ירושלים 1006, 8°, עמ' ב) של ר' כליפא
בן מלכא, באמצע המאה השמונה עשרה במארוקו:

בחג השבועות באתי להזכיר ולהזהיר לנזהר ויזהיר כוזהר הרקיע, תהוגים ללמוד בליל
הסדר הני בתיקונים שנעשו לקריאה זו מה טוב חלקם, אם כח בהם לעמוד בהיכל
המלך ה' צבאות ולהתפלל למחר בלתי מתנ(מנמ)ים או כמעט נרדם בק"ש ותפילה
והזמירות וקריאת ס"ת ביום מתן תורתנו כשרידים אשר ה' קורא כהרשבי" ע"ה
וחביריו. אבל מי שכל הלילה לומד מעט ומתענג מעט בשתיה ועשק ושיחה ב"מ (=בר
מינן) לא די לו שלא טוב עושה, וכמ"ש בעל טור רקת להוכיח ללימדים על זה,
ומתבטל מעונג יום טוב בעבור הנל ורעות רוח, אלא ח"ו ענוש יענש על ביטול ק"ש
ותפילה ביום הנכבד הזה. ובודאי מי שלא יוכל לעמוד על עצמו בלי שינה, וכ"ש
המבלה הומן בשיחה בטלה ותענוגים טוב לו שלא ללמוד כי אם מעט לזכר בעלמא
ולישן כדי שלא יתבטל ממצות ק"ש ותנלה שהם מצות דאורייתא בשביל
מנהג הותקין שנתחדש אצל כל בעל הבית ואינם עושים אותו כתקנו, שרבים בעה"ר
(=בעוונותינו הרבים) עושים אותו ליוהרא, המקום יכפר בעדם ... ובעל חמדת ימים
האריך להוכיח על זה וכתב איך תתקבל התוספת אם לא נעשית החובה. יפה אמר, חן
חן ושפתים ישק.

פעמים אתה מוצא קו פחות נוקשה. למשל, בתיקון שנדפס באמסטרדם תס"ה (בשער
הפנימי: "כ"ד אלול שנת התי"ס), מודיע המלבה"ד כי אע"פ שכבר נדפסו תיקונים לסדר הלילה
זה, אבל "אולי לא נתפשטו התיקונים בישובים שיוכלו ללמוד מה שבאפשרות ללמוד מן
הספרי שביד", אע"פ שאין יכולים ללמוד ככל התיקון מ"מ מפני שכוונתם לשי"ש (=לשם
שמים) הקב"ה מצרף למעשה ואז טוב להם. (ואילו) והחרדים לדבר ה' ישתדלו שיהי עשרה
... ויוכלו לומר י"ג קדישים ... צריך ללמוד חלק מזהר ותרי"ג מצות", וכן ששה פסוקים מכל
פרשה, ואף ממשנה, גמרא ומדרש. כלומר, בפני החרדים לדבר ה' מוצגת דרישה גבוהה יותר
מן הציבור הרחב, שכוונתו טובה וככל שילמד יהיה בכך מעשה חיובי נאות.

באותה מידה יש חשיבות לעובדה שבבתי-מדרשם של חכמי ההלכה נשאלות שאלות
שצומחות מקיום הטקס. הווה אומר: התפשטות קיימת למרות הנסיגות לצמצמה. למשל,
בשרית "יחיה דעת", ח"ג, סימן ל"ג, דן הרב עובדיה יוסף (תוך ציטוט מקורות קודמים)
בשאלה: "מי שניגור בליל חג השבועות במשך כל הלילה ללימוד התיקון, בנהג (ההדגשה
שלי - מ"ח), האם צריך לברך ברכות התווה לאחר עלות השחר של יום חג השבועות?" כיוצא
בכך, טכיר את הדיון, אם יש לברך על נטילת ידיים עם שחר.³⁰

ג

באשר לחומר הלימוד. אצל פילון ראינו את העיסוק בחסידות ובתפילה. אצל רבי משה
דדליאון, בחיבורו העברי, מצאנו: תנ"ך, משנה, תלמוד, אגדה וסתרי תורה. ולפי הזוהר, ח"א,
ח' עמ' א' - תנ"ך, "מדרשות דקראי וברזי דחכמתא". לפי הזוהר, ח"ג צ"ח עמ' א', לומדים
בלילה תורה שבע"פ, וביום - תורה שבכתב,³¹ וכך מתרחש החיבור המיסטי. בדורות

הבאים, כל האפשרויות הללו מופיעות. לפי גלנטי, לומדים תנ"ך, משנה, זוהר ודרשות. יצויין כי לשונו קרובה לזו שבהקדמת זוהר. בדומה לו אצל ר"מ אלבאז: "לקרות תחלה פסוקים מן התורה והביאים ומן הכתובים, ואחר כך קובעין קריאתם בתורה שבעל פה משנה ותלמוד והלכות ואגדות וסודות התורה, כמו שכתב זוהר בפרשת בראשית דף ח' ("היכל הקדש", סי' עמ' א - עמ' ב).

הרמיק, בפיושו להקדמת זוהר, כתב:

ומה שנהגים עתה הוא: תורה מעשה בראשית, ועשרת הדברות מפרשת בחודש השלישי עד תומה, ופרשת ואל משה אמר שבפרשת משפטים, ופרשת ועתה שמע ישראל ועשרת הדברות שבפרשת ואתחנן, והי תורה. ומרכבת יחזקאל והרי נביאים. ומזמור כהנודף ("מזמור ס"ח) והרי כתובים. וג"כ שיר השירים שהוא כלה בתוך חתן, ורות שהוא חתן אחר כלה. ומסכת אבות שהוא מילי דחסידותא, ומשנה ואזהרות דרי שלמה גבירול שהם תרי"ג מצות שהם תיקוני כלה, ואח"כ עד אור הבקר ברזין דאורייתא ("אור יקר", ח"א, ירושלים תשכ"ב, ע"ו עמ' ב).

לפנינו איפוא חלוקה מוגדרת ומפורטת של טכסטים, שעיקר עניינם סובב על מתן תורה ועל עצמו של יוס מבחינה מיסטית כחיבור חתן וכלה. מסגנון הדברים כאן, ויותר מזה מן המובאה הבאה, שנלקחה מפירושו לפרשת אמור, נראה שרמ"ק הוא אבי הסדר המגוון, הן מבחינת הנושאים הנלמדים בלילה והן מבחינת החלוקה לרמות הלומדים. ואלה דברי הרמ"ק: יעסוק האדם מעט בתנ"ך ולא ירבה אלא כשעה, ואחר כך ישנה מעט במשנה ותלמוד שהם מכלל תכשיטי כלה ולא ירבה אלא כשעה. ושאר הלילה עד הבוקר במדרשים ואגדות. והצנועים אשר חלקם בסוד התורה אין עסק יפה מללמוד זוהר במקום מדרש ואגדה. ומה שנהגתי לפני חברי בזה הוא שאנו קוראים מעשה בראשית עד ויכלו שהם כלל שבע ימים עלייתם ובהם תכשיטי הכלה, ואגב אורחין אנו מפרשין בה קצת מסודותיה מה שמזדמן (האם יש פה רמז לטכניקה של הגירושין?). ופרשת יתרו מבחדש השלישי עד סופה שבה עשרת הדברות, ופרשת ואל משה אמר שבפרשת משפטים, ופרשת ואתחנן בענין הדברות. והי זה כלל התורה. וכדי שיהיה תורה שבעל-פה לעיקר באיזה פסוק איזה חידוש כפי מה שמעוררים החברים והשואלים ונושאים ותננים. נביא מרכבת יחזקאל, ויש בה חידושים כתובים אצלנו בפרשת נח מהזוהר ובפרשת אחרי מות ובתחילת שיר השירים בדרישות החקירות. וכתובים שיר השירים דאיהו תיאובתא דכלה לגבי חתן, ורות דאיהו תיאובתא דחתן לגבי כלה, ומזמור כהנודף עשן (=מזמור ס"ח) דאיהו ענינא דיומא. ובמקום משנה מסכת אבות שהוא מילי דחסידותא עם טעם איזה ענין או איזו משנה על דרך האמת והיינו תלמוד. ו אחר כך האזהרות שבו נכללו תרי"ג מצות. שארית הלילה בזהו בפרשת יתרו בסודות דשייכי בענייני דיומא, וכפי התעוררות השואלים והדורשים.

דומה שאין ערות קודמת לרמ"ק על תיקון מפורט, פעיל ותוסס כל כך. יש רגלים לדבר שסדר זה היה נוהג בשאלוניקי בראשית המאה הי"ז, ככתוב בסוף ספר "תיקון שבת מלכתא" (התכר לעיל). גם במקורות לוריאניים מוטיעה חלוקה מפורטת, ועכ"פ אין בהם נוסח אחיד.

לפי רח"ו, יש לקרוא שלושה פסוקים מראש כל פרשה ושלושה מסופה, והאריך בפרשות העוסקות במתן תורה ובענייני חג השבועות. שלושה פסוקים ראשונים ואחרונים מספרי נ"ך, הפטרות החג, מגילת רות כולה, ובעיקר: "ואח"כ שאר הלילה בסודות התורה ובספר זוהר כפי השגת שכלך".³² תוספת קלה (על תוספת אחרת, ראה להלן) נמצאת ב"פרי עץ חיים" (כך בשתי המהדורות הראשונות), לפיה בסוף כל ספר צריך להתכוון לשמות הקדושים היוצאים מסופי תיבות ספרי המקרא שמספרם עשרים וארבעה כנגד עשרים וארבעת³³ תכשיטי הכלה, המנויים בישעיה פרק ג'. כדברי ספר "פרי עץ חיים" נמצא גם בשיע האר"י, ירושלים תשכ"ג, עמ' קמ"ב-קמ"ג; ב"מחברת הקדש", קארען תקמ"ג, קייא עמ' א' - עמ' ב'; בספר "משנת הסיידים", אמשטרדם תפ"ז, ק"ז עמ' ב'; "חמדת ימים", נ"ט ע"ד; ועוד.

בקטע הלוריאני שנדפס בספר "היכל השם" (ראה לעיל) קוראים אנו:

"והו סוד הקריאה, בראשית עד אלה תולדות השמים, ו פסוקים מתרלת כל פרשה, ופרשת יתרו בחדש השלישי עד סוף הפרשה, ופרשת ואלה המשפטים ויאמר ה' אל משה עלה אלי ההרה עד סוף הפרשה, ופרשת ואתחנן ויקרא משה עד וכתבתם, וכן מכל נביא ו פסוקים ראשונים וגי אחרונים, וביחזקאל הפטרת המרכבה, וכן בחבקוק וה' בהיכל קדשו וכו', גם מכתובים גי פסוקים ראשונים וגי אחרונים, ופסוקי איכה יקרא בלחש, ובתורה שבע"פ משנה א' מתחלת המסכתה ומשנה א' מסופה, עד אור היום".

שני דברים ראויים לציון בפסיקה זו. ראשית, מוטיעה פה פירוט לפי פסוקים מסוימים, והוא ידוע לנו בעיקר מחוגו של האר"י. שנית, בפסיקה זו נותרה עדות מעניינת. בעוד שרובה דומה מאוד למה שראינו מכתבי רח"ו, הרי סופה, המחייב גם לימוד משנה, אינו מצוי אצל רח"ו. אדרבא, כפי שנראה להלן, קיימת התנגדות ללימוד משנה. ואפשר שאין עדות זו אותנטית, ויש בה משום שילוב מאוחר של דברי רח"ו המסורת על הרמ"ק או על ר"י קארו. שילוב כזה מוביל אותנו אל השלייה. קרוב להניח, שאף השלייה, שאסף מקורות לוריאניים רבים ששילבם לתוך ספרו, ואף בנידון דגן כתב כי "סוד הלימוד של זו הלילה כבר נתפרסם ונדע לרבים ע"י הקונטרסין (הלוריאניים) שנתפשטו",³⁴ הושפע גם כאן מרח"ו, עם שגיון אצל החומר בצורה משמעותית יותר,³⁵ וגם הוסיף נופך משלו, כדבריו. אף הוא קבע לקרוא "הכל בניגון הטעמים" ולפי סדר זה: שלשה נסוקים ראשונים ואחרונים מכל פרשה ומכל ספר מקראי, ובפרשיות מסוימות אף יותר מששה פסוקים, וכן במסכתות המשנה החילה וסוף, וכן בספר יצירה, זוהר פרי אמור, תרי"ג מצוות,³⁶ ולקראת בוקר - שיר השירים.³⁷ את כל הלימוד הזה מחלקים לייג חלקים, ולאחר כל חלק יאמרו קדיש, ובסך-הכל הגענו למנין שלשה-עשר שהוא בנימטרית אחיד.³⁸ ובכן, עיקר התוספת נעוץ בלימוד המשנה, ספר יצירה ומנין המצוות (כמו רמ"ק). השלייה הושפע, כנראה, גם מריש אלקבץ, המעיד על "חסד שתקנתי וסודתי בלילה ההוא".³⁹ ולפיו עולה, כי לא קראו מכל פרשה (בניגוד לרח"ו והשלייה עצמו), אלא פרשיות נבחרות מן התורה הקשורות בעיקר במתן תורה, וכן פרשה ראשונה מבראשית ואחרונה מדברים; הפטרות החג; מפזמורי תהלים; שיר השירים ורות; סוף דברי הימים, "וכל זה באימה ביראה בניגון בטעם לא יאומן כי יסופר". לאחר מכן למדו

"משנה כל סדו זרעים ואחר כך למדנו ע"ד האמת".³⁹ יש להניח, שמקומו של לימוד המשנה,⁴⁰ והתגלות ה"מגיד" אל קארו היו מכריעים אצלו. הכרעה זו נתנה את אותותיה אצל מקצת חכמים נוספים, ואף חדרה לספרי תיקון רביס שנדפסו.⁴¹ לעומתם, כתב החיד"א:⁴² "אין נכון בליל שביעות ללמוד משניות בשום אופן", והוא נותן לכך טעם קבלי. הוא מוסיף וקובע: "אלא יתעסק ברי אורייתא, ואי לאו בר הכי הוא, ילמוד מדרש ולא משנה". אף הוא מעיד כי "כך נתפשט המנהג בעיר הקי ירושלים ת"ו ועה"ק חדרון ת"ו שאינם לומדים משניות באור שבעות, ומסתמא הכי נהוג בעה"ק צפת תבנה ותכוני". וכן ראינו לעיל דוגמא מפורשת מהצהרת קהילת גרדיא, שלפי מנהגם אין לומדים משניות.

לפי מקורות אחדים קראו את אידרא רבא.⁴³ כך מובא ביפרי עץ חיים.⁴⁴ אחר כל הסדר נהגין החבירים לקרות אדרא רבא מן זמן הרב ר' אפרים פאנצטיירי.⁴⁵ ז"ל. תוספת חשובה יש בתיקון ליל שבעות של הרמ"ז, שנדפס⁴⁶ בסוף סי' "טוב הארץ", ונציה תט"ו, ע"ה ע"ד: "ואחר כך צריך לקרות ... באדרא רבא אע"ג דלא ידע מאי קאמר,⁴⁷ כי תיקון גדול ועצום מאד למטרוניחא ולנשמתו, כנודע מכמה טעמים". אף לפי הכתוב בספר "חמדת ימים", מתחילת הלילה ועד הצות יש לקרוא תנ"ך, ששה פסוקים (ראשונים ואחרונים) מכל פרשה. ואילו מחצות ועד הבוקר - תושבע"פ.⁴⁸ וזה כולל גם סודות. ואילו "המנהג לראי ה' ולחושבי שמו לקרוא האידרא רבה". כלומר, יש בכך ענין מיסטי מיוחד (נח ע"ד - נט ע"ב). ולפיכך קוראים את האידרא בעמידה. אף מקובלים אחרים⁴⁹ חזרו על הדרישה ללמוד אידרא, וכך גם נדפס בהרבה ספרי תיקונים (כגון: "יניציה תט"ו", תוס' תרס"ב, ועוד). וכן הדין להעיר, כי עורכי התיקונים, ואולי הציבור עצמו, צירפו סדרי אמירה. למשל, "סדר קריאת ותיקון בלילי חג שבעות ורושעא רבא", אמשטרדם תשי"ח, נערך, ככתוב בשער, ע"פ השלי"ה עם מעט כוננת האר"י. אכן, רוב הסדר הוא לפי השלי"ה, אך שולבה לאחריו ההוראה: "אחר זה ילמוד האדרא רבא", שאינה לפי השלי"ה, כזכור, אלא מנהג לוריאני, (הגם שהאדרא לא נדפסה כאן). ר' חיים פאלאגני (אות יח) הוסיף כי יש לקרוא מעומד אם אין זה מכביד על הלומד. אף הוא הקדים לפני האידרא את "פתיחת אליהו". ויש שלא הרחיקו לכת ונהגו ע"פ הוזהר ח"ג צח עמ' א', כלומר, נהגו ללמוד בלילה תושבע"פ בלבד, ואילו ביום - תורה שבכתב.⁵⁰ הרי לך גיוון רב, וכפי שצ"ן המלבה"ד בהקדמת המו"ל של התיקון שנדפס בוניציה ת"ח, בהעידו על "הרבה מנהגים".

במיוחד אצ"ן עוד את "שפר התיקונים", ליוורט תר"ס, בעריכה צפון-אפריקאית (בראשו שר של המשורר דוד אלקאים ממוגזר), והוא כולל קטעים מתקוני זוהר, אדרא וספרא דצניעותא; מהדורת תוס' תרס"ב, שבה מופיע התנ"ך בקצרה, מגילת רות במלוואה, אידרא ותפילות שנתות לפני הלימוד ולאחריו. ענין מיוחד יש ב"תיקון ליל חג השבעות / ליל מוכשרת להכנסה לחדש קבלת התורה הקי", שיצא לאור בברלין תרפ"ז (בשנת ת"י נדפס בברלין קונטרס המכיל אך ורק תפילות לפני הלימוד ולאחריו - לשבעות ולהושענא רבה). יש בו ילקוט קצצר של מדרשים לכל אחד מחמשת החומשים, עשרת הדברות, ועוד שני פסוקים, וכן ליחזקאל, חבקוק (שהפטרות החג לקוחות מהם), תהלים (שמחברו, לפי המסורת, הוא דוד המלך, שאף נפטר בחג), רות, וכן על פרק קטן תורה הנספח למסכת אבות, ומשהו מן

הגמרא. לאחר רמזיה לתפילת "אתה ברתנו" (נוסח מיוחד המופיע בספרי תיקונים שונים) כתוב בפתיחה: "עורי עורי בימי קדם זורות עולמים בליל זה / צהלי ורני כי גדול בקרבך קדוש ישראל בליל זה / פצחו רננו יחדו בליל זה / לחדש בקרבנו קבלת התורה הקי שנתנה לנו מפי הקב"ה ע"י משה רבנו בהר סיני / יהי רצון שטכה להיות ממקבלי התורה ע"מ לשמור ולעשות ולקיים, אמן".

משום חשיבות הנושא נתקנה תפילה ארוכה "לומר קודם סדר הלמוד ומדובר בה על פרטי כוונת הרב" ("חמדת ימים", נ"ט ע"ג-ע"ד). ואילו החיד"א התקין תפילה אחרת לאומרה "אחר כל הלמוד סמוך לעמוד השחר" ("כף אחת", סימן כ אות ז). "שיר לליל שבעות והושענא רבה ושביעי של פסח אחר הלימוד קודם הזוהר", ודפס בקובץ מומורים של טורינו, בשם "שיר ידודות", מצטובה תקליח, "י"ב עמ' ב' - י"ד עמ' א' (מתחיל: ילדי אל לא תחסרו... זוכרי אל אל תנוחו). תוספת אחרת של החיד"א היא לקרוא "קצת תהלים" אחר האידרא (שם, סימן כ"ב אות ג). ולפי עדות ר"ח פאלאגני, "נחלקו התהלים בין היחידים". ואכן נמצא זאת גם בספרי תיקונים שונים. תוספת אחרת באה אצל ר' חיים פאלאגני, המאה הי"ט באיזמיר. עם שהוא סומך על הסדר של "חמדת ימים", הרי "ואנכי ההדיוט נהגתי לקרות נמי קודם

שעת מנחה גדולה פרשת הקרבנות שבפרשת פינחס".⁵¹

התפשטותו המהירה של המנהג וההתלהבות לקביעת סדר של התיקון, כל חוג כרצונו, עוררו ביקורת. וכך נאמר בפתיחת תיקון ליל שבעות שנדפס בסוף ספר "טוב הארץ" (עד ע"ג): "כל הרואה השומע ישחך להמון קריא"ה אשר סודרה בכמה ספרים איש הישר בעיניו, אשר לכן גמרתו אמרתי להעלות על ספר הדרך הטוב והישר והאמת", שהוא קיבל איש מפי איש מפי רח"ו, כפי שכתב הו"מ. אף בעל "חמדת ימים" קובל על "רבת מבני עמנו ... והפכו הסדר האמיתי ויאחרו המוקדם ואת המוקדם אחר" (נח ע"ד).⁵²

2

שאלה אחרת שיש לתת עליה את רדעת היא: מי היו הלומדים? כאמור, מדבריהם של פילון בשעתו, ולאחר זמן של דדליאון, וכעקבותיו בספרים שציטטוהו, למדו שהיה זה ענין ליחיד סגולה בלבד. רבי אברהם הלוי, במאה השש-עשרה בצפת, מדבר על "כל בעלי תורה". ונראה שגם מדבריו של גלנטי עולה עדות דומה, שכן הוא מדבר באופן סתמי: "מתקבצים בבתי כנסיות כל קהל וקהל בבי"ה שלי". קארו ואלקבץ למדו תחילה לבדם, ואילו בלילה השני נתקבצו עשרה אנשים, ואולי בהשפעתם כתוב ב"חמדת ימים" (נח ע"ג): "מצוה לחזר אחר עשרה". לפי "סדר היום" (ראה לעיל), היו קבוצות בעלות ומה שונה. ולפי ר' יעקב ריישר - עמי הארץ. לפי כתבי רח"ו ("שער הכוונות", "פרי עץ חיים", "פתורא דאבא") המנהג נתפשט בכל ישראל. ולדברי "חמדת ימים": "היו מעוררים לב הצבור לעמוד על נפשם כל הלילה באימה ובריאה ובקדושה יתיה ... שהיו מוציאים בשפתיים לאמר איש לרעהו דברים המעוררים את הלב באהבת ה" (ט ע"ג). אכן, "אם לאו בר הכי הוא, יטה און לשמוע בלימודים, דשומע כעונה, ובלבד שלא יפסיק בשיחה" (שם).

לאחרונה, ברצוני לציין כמה מוטיבים החוזרים ונשנים: לעיל הזכרנו כי לצד חובת הלימוד

קיימת החובה להיות נעור כל הלילה. כגון: "לעסוק בתורה בליל שבועות ואינו ישנים אף רגע א" 53 (או בלשוננו של אלקבץ: "לא הפסקנו רגע" ללמוד⁵⁴); אף מובטח הלומד שישלים שנתו, ולא יארע לו שום נזק. אמנם יש שמקילים במקצת: "שצריך האדם לעסוק בה כל הלילה או רובא"⁵⁵. ברם, כדרכם של הבריות, יש שסדר התיקון לבש לעיתים צביון חברתי כלשהו. נגדם, כמדומה, רמו רבי שלום כוזאגלו בפרשו את דברי הזוהר: "כל ההוא ליליא - לאצוקי השוהים באכילתם עד שליש הלילה ומפסיקים בשינה או בסעודת מיני מתיקה ושיחה בטילה"⁵⁶. כמה מקובלים מדגישים במפורש את האיסור שבשיחה בטילה⁵⁷ באותו לילה: "וימנהג ה"ב והחברים שלא לדבר כל ליל שבועות רק לשון הקדש" ("חמדת ימים", נו ע"ד; ועוד). זאת ועוד, "לא ניתנה קריאתה לאישי הרצים ובלעגי שפה הקורין בחטיפה ... וטוב מעט בכונה מהרבות בלא כונה ... האיש המשכיל יסקיף וירא להתנהל לאיטו בלימוד וכ"ש בדברים שעומדים ברומו של עולם ... כי על כן יאמר משל הקדמונים, הקב"ה מונה עתים אבל אינו מונה דפים" (שם, נ"ט ע"א-ע"ב). בכך הועלתה הסכנה הטמונה בפופולריות של ערכים נעלים. פעמים שמצביעים על החובה לקרוא בניגון, בהטעמה, בשמחה, בניעימה ובקול גדול. למשל, ר"ש לביא כתב: "ודע שהיו להם רגנות ושירים מיוסדים ע"פ החכמה והסוד והיו מרננים בהם כדי לשמח הלבבות להדביק נפשותם בעולם העליון להמשיך משם שפע ורצון"⁵⁸. כלומר, השירה שימשה אמצעי לחוויה מיסטית. אחרים ידגישו את סגולתה של הכוונה "להמשיך אותו הכתר העליון לז"א", כמטרה מיסטית-תיאורגית. או את סגולתה להציל אדם מידי עונש כרת. כמו כן מן הראוי להזכיר את חובת הטבילה⁵⁹ עם שחר, או "כמו חצי שעה קודם היום באשמורי הבוקר קודם עלות השחר בעת שהישחיר נני רקיע"⁶⁰ או "מעט קודם שיעלה עמוד השחר"⁶¹. גם נזכר את חובת הלימוד בשני הלילות, ולשם כך נביא מדברי הסיכום של החיד"א: "גם באר יו"ט שני של גליות יזהר לתת חלק ביום ובלילה לתורה ... והנה כי כן מה טוב ומה נעים לקבוע ביום זה לתורה דומניה הוא, וה' לא ימנע טוב להולכים בתמיים"⁶².

הערות ומראי מקומות

1. ראה על כך, משה חלמיש, מבוא לקבלה, ירושלים (תשנ"ב), עמ' 108-111. ולעניינו כתב ג' שלום: "בין כל המועדים לא היה חג שהתאים יותר להתפרש כחזונו קדושה מאשר חג השבועות". ראה: פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ז, עמ' 131. וראה עוד שם, עמ' 131-132.
2. יהודה ליבס ביקש להוכיח ש"משהו מעין תיקון ליל שבועות היה נוהג כבר בחוגי יורדי המרכבה". ראה בהרחבה מאמרו קובץ ה'רעיון המשיחי' בשארץ, ירושלים תשמ"ב, עמ' 215-208.

3. ראה בקובץ בית תלמוד, שנה ב, ווינץ תרמ"ב, עמ' 87, בהערה. וראה גם ליבס, שם, עמ' 212-213.
4. ראה תרגום הדברים אצל י' תשבי, משנת הזוהר, כרך ב, ירושלים תשי"ט, עמ' תקע"ז-תקע"ב. ובלשוננו של חמדת ימים, ונציא תקי"ו, ח"ג, נו ע"ד: "וימנהג ההקון הקדוש הזה נתקן על פי דברי הזוהר פרשת בראשית". וראה עוד תשבי, שם, עמ' תקלי"א-תקלי"ב והעי 214. ראה גם חיד"א, שמחת הרגל (סדילקאב תקל"ו, א ע"ג): לעסוק בתורה כפי הסדר המתוקן מרבנו האר"י זצ"ל ושרש הדבר הוא בספר הזוהר הקדוש כידוע".
5. ראה מאמרו של י"ד ולהלם, "סדרי תיקונים", קובץ עלי ענין, ירושלים תשי"ח-תשי"ב, עמ' 126. ומשם אצל תשבי, שם, שם, הע' 213.
6. ראה שם, עמ' 127. אצ"ל, כי באשכנז, למשל, אין הדבר נזכר אצל המהר"ל, ואף לא במנהגות ורומיזא של ר' יודא ליווא קירכוס. אף ר' אברהם הורוויץ, אבי השל"ה, המאה ה"ט, אינו מזכיר זאת בספרו, "עמק ברכה".
7. ליבס, שכ (לעיל, הערה 2), עמ' 210-212.
- א7. נפטר בשנת שס"ו. ראה בנימין סלניק, שנית בשאת בנימין, סוף סימן ס"ב. ר"ב סלניק אף הוא היה תלמיד המהרש"ל (עיין שם).
8. כת"י הספרייה הבריטית 771 (=תצלומו בבית-דספרים הלאומי בירושלים: ס' 5454), דף 72ב-73א. כן נדפס קטע זה מכת"י ששון, באהל דוד, ח"ב, עמ' 1009 (כת"י 1064).
9. תקון ע, קל"ז עמ' א'. על כך העיר תשבי, שם, עמ' תקל"א הערה 214.
10. ליוורנו תכניה, מז ע"ב. ר"ש לביא נפטר בשנת ש"מ, או שמ"ה, או שמ"ח. את ספרו כתב, כנראה, לכל המאוחר בשנת של"א וראה לאחזונה במאמרו של בעז הוס, בפעמים, 43, תשי"ז, עמ' 52 והעי 5.
11. ג' שלום נותב: "החל מראשית המאה ט"ז נתגבש מנהג קבוע" (פרקי יסוד וכו', עמ' 132), אך אינו מביא כל אסמכתא לקביעה זו.
- א11. אור יקב, כרך יג, ירושלים תשמ"ה, קנט ע"א-ע"ב. אני חב תודה לד"ר ברכה זק, שציינה לפני מקור זה.
12. Schechter S., Studies in Judaism, 2nd Series, Philadelphia 1896 עמ' 298, סעיף טו; ושם, עמ' 295, סעיף ח.
13. "סדר היום", סדר חג השבועות.
14. בית מועד, ויניציאה שס"ה, קני"ג עמ' ב'. הספר יצא לאור בידי בן המחבר.
15. שער הכוונות, ענין חג השבועות, דרוש א', ירושלים תרס"ב, פ"ט ע"א. וכ' פרי עץ חיים, שער חג השבועות; נגיד נמצנה, ירושלים תשכ"ה, עמ' קמג. וראה לקמן, בסוף המאמר.
16. אורי סטועליסקער, פתורא דאבא, ירושלים תרס"ה, מ' עמ' ב'; ר' נתן שפירא, מחברת הקדש, קארעץ תקמ"ג, ק"י ע"ד.
17. הדברים הונאו כלשונם, או בקצרה, או אף ברצויה במיוחד בראש ספר תיקונים לליל שבועות. למשל: אוסטרחה תקע"ג, ווילנא תקע"ז, אוסטרחה תקפ"ז, שם תקפ"ז, סלאוויטא תקפ"ז, רעדלהיים תקפ"ז, סלאוויטא תקצ"ז, יוזעפאף תקצ"ט, ועדעלהיים תרי"ג,

- שם תר"ד, לבוב תר"ח, זיטאמיר תרכ"ב, שם תרכ"ח, רעדעליים תרכ"ז, יאהאניסבורג תר"ד (!) וילנא תרל"ד, שם תרל"ז, מאונט קיסקא (ניו יורק) (תשס"ו). במה' אמשטרדם תס"ג מופיע בסוף (ע"ט עמ' א').
18. פרי עץ חיים, שם; שער הכוונות, שם, פט עמ' א' מחברת הסדר, שם. ר"י עמדן כותב: "כבר נתפשט המנהג עפ"ייה (=על פי ספר הזוהר) והאר"י להיות נעורים בלילה זה לעסוק בתורה". ראה עמודי שמים, חלק שערי שמים, אלטונא תק"ז, ס"ג עמ' ב'.
19. כביטוי זה הוא רומז בוודאי לזוהר, ח"ג צ"ח עמ' ב', הכותב (בתרגומי): "מי הוא פועל צדק, אלא הם המתקנים (=המקשטים) את המטוונתא בתכשיטיה, בלבושיה, בעטרתה".
20. פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, קי ע"ד. אגב, במהדורה זו, שנערכה בידי ר' מאיר פארש, נמסרו הדברים משמו של ר"י צמח בשם רח"ו. אולם בדפוס הראשון, קארעץ תקמ"ב, קא ע"ג, חסרה ידיעה זו. וראה גם דבריו של רבי צבי הירש קיידנובר, "קב הישר", סוף פרק צ"ב.
21. מהלל העזני, בין עדר ותנינו, תלאביב תש"ז, עמ' 64. והשווה גם ר"י קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 32.
22. "שליה", מסכת שבועות, אמשטרדם נח"ת, קע"ט עמ' ב. ראה גם וילהלם, שם (הע' 5), עמ' 129-128.
23. ראה אהרן פריימאן, עניני שבת צב, ברלין תרע"ג/1912, עמ' 47; א"מ הברמן, קבץ על יב (גני), תשי"א, עמ' ריח. ענין מיוחד יש במסופר על שבת צב. ראה עלי עיני, שם (הע' 5), עמ' 130-129; ג' שלום, שבת צב וכו', ח"א, תלאביב תשי"ז, עמ' 177-178.
24. שם (הערה 4), נ"ז עמ' א'. וראה גם נ"ט עמ' א'.
25. הכיבליוגרפים חלוקים בשאלת התיארוך המדויק על כל פנים, בין שע"ב לשע"ד.
26. אגב, העתקה בכתב יד נעשתה במאה הי"ח, והיא בכת"י רוזנטליאנה 563 (ברשימת פוקס 198), אך אין צילום ממנה בירושלים.
- 26א. על האר"י כמלך, ראה מ' חלמיש, מעמדו של האר"י כפוסק, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י', ירושלים תשנ"ב, במיוחד עמ' 265.
- 26ב. ראה בקובץ תנים, ב, תשל"א, עמ' 105.
- 26ג. אמנם נמצא זכר המנהג בכת"י קדום, כת"י מכוון ברצבי 1156, דף 22א, שנכתב ברדאע בשנת תכ"א, והוא סידור המהרי"י (אמנם בהעתקה משנת שצ"ז אין קטע זה). המדובר בהעתקה מלאה של "תקון שבת מלכתא" (ראה לעיל ליד הפניה 25), אמנם ייתכן שלא היתה לכך כל השפעה מעשית.
27. ראה קאפח, שם (הערה 21), שם. העתקות בכתב יד של התיקון נמצאות, למשל, בכת"י שנזכרו אצל מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 143, 141; כת"י מכוון ברצבי 3197 (=ס' 27484), דף 111, שנערך ע"פ השליה. וכיוצא באלה.
28. וראה, למשל, ר"י עמדן, שם (הע' 18).
29. ראה גם חיד"א, לב דוד, בארדיוב תרפ"ו, עמ' 101.
30. ראה, למשל, חמדת ימים, ס' ע"ב, המכריע שלא לברך, מפני הספק. וכן ראה בסידור רבי

- שניאור זלמן מליאדי, לקוט פסקי הלכה ומנהג, עמ' י"ז.
31. ראה על כך אצל תשב"י, שם (הע' 4), עמ' תקל"א הע' 213.
32. שער הכוונות, שם (הע' 15), פט ע"א. וכן פתורא זבא, שם (הערה 16), מ' ע"ב ע"ג. יש להניח, שאותם חברים שנתקצבו בביתו של הרח"ו, כפי עדותו של ר"י צמח, הנוכרת כפרי עץ חיים, שם, למדו לפי עומק הכוונות המיוחדות להם. למעשה, בכל כתבי האר"י, וההולכים בעקבותיהם, כגון בספר "טוב הארץ", מתלוות כוונות לקריאה.
33. הערתו של ליבס על דברי וילהלם, שם (הערה 2), עמ' 208 הערה 4, אינה נמקומה. שכן לכל אורך הספרות הרבנית והקבלית מדובר, בהקשר הנידון, על עשרים-זארבעה תכשיטים. הדברים מפורסמים, ואין צורך למצות את הדין דווקא כאן. זאת ועוד, סבורני, שאף עשרים-זארבעת מיני הטומאה ("זיינין דמסאבותא") הטכרים בוהר ח"ג ע"ט עמ' א' (אם כי באותו עמוד נזפו טכרים גם 125 מינים) אינם אלא מדרכי ההקבלה של בעל הזוהר.
34. "שליה", שם (הערה 22). קע"ט עמ' ב'. וראה גם מ' בניהו, שם (הערה 27), עמ' 119. מבחינה זו, מעניינת השוואת המנהגים, והערכתם, כפי שנמצאת לפנינו באגרת של ר' שלומיל שנדפסה ע"י ש' אסף, ב"קבץ על יד", ת"ש, עמ' קל"א.
35. ראה גם רונית מרוז, חבורת ר' משה נן מכיר ותקנותיה, פעמים, 31, תשמ"ז, עמ' 48-50. אגב, ספרי היקון שונים מציינים שהם ערוכים לפי השליה, כגון: אמשטרדם תס"ג (ושם: תנ"ך, משנה, ספר יצירה, זוהר ותרי"ג מצוות. אין אידרא); כת"י מכוון ברצבי 3197; ויגוד. קריאת אוהרת, לסוגיה נזכרת במקורות לא-מועטים, ולא דווקא קבליים. וראה ש"י עגנון, עיר ומלואה, ירושלים תשל"ג, עמ' 701, 702.
37. גם בחמדת ימים, ס' עמ' א', מצוין זאת "לעורר אהבת הריעים והדודים עליונים למעלה".
38. "שליה", שם, קע"ט עמ' ב' - ק"פ עמ' א'. וראה גם עלי עיני, שם (הערה 5), עמ' 129, המציין גם את התנגדותו החריפה של חמדת ימים, והיא בדף נ"ח ע"ד. התנגדות לכך הובעה גם ע"י ר"ח פאלאג'י, מועד לכל חן, סימן י"ב אות כ"ב.
39. "שליה", שם, ק"פ עמ' א'.
40. אמנם גם בחיבור העברי של רמ"ל (האז לעיל, בראשית המאמר) נזכרה המשנה במפורש (ראה תשב"י, שם, עמ' תקל"א סוף הערה 213), אך יש להניח שקארו לא הכיר חיבור זה.
41. במהדורת מנטובה תשי"ז, שנדפסה לצורך "חבורת הצות לילה של עיר פירארא", בהנהגת ר' ישמעאל מפאנו, נזכר בהקדמה "מנהגיו הטוב ... לקרוא בכל שני לילות אלו מקרא משנה כסדר הזה". אכן, נדפסו בו רק קטעי מקרא ומשנה, ותו לא. וראה גם אמשטרדם תנ"א, הכולל: תנ"ך, משנה, קצת גמרא, מדרש וזוהר.
42. לב דוד, שם (הערה 29), עמ' 102. וראה גם ר"ח הכהן, טוב ברקת, סימן תצ"ד, פיעטרקוב תרל"ח, ע' ע"ג; חמדת ימים, נ"ט עמ' א'; הסומך על ר"ח הכהן. וראה גם י' גליס, מנהג ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קמ"ד.
43. על חשיבות עובדה זו, ראה ליבס, שם (הערה 2), עמ' 214.
44. שער חג השבעות. אך קטע זה מצוי רק בדפוס השני, קארעץ תקמ"ה, שהוא מעריכתו של ר' מאיר פארש, ואינו נמצא בדפוס הראשון. אעפ"י נזכרת הידיעה משמו גם במקורות

יהורם מזור

מקומו של "התיקון" כיחידה מרכזית במסגרת התפילה והטקס בתנועה ליהדות מתקדמת בישראל

מבוא

העדות החשובה ביותר לעובדת היצירתיות בתפילת התנועה ליהדות מתקדמת הינה עדות הזויתית, הבאה לידי ביטוי במסגרת הסידור והמחזור היהודיים לתנועה. בארון הספרים של חברי התנועה ניצבים "העבודה שבלב"¹ ו"כוונת הלב"², הסידור והמחזור, זה לצד זה ומלווים את חברי התנועה במעגל השנתי של חייהם.

בעזרת שני ספרי תפילה אלה מתמודד היהודי המתקדם עם ימות החול, השבת והרגלים, ימי הזכרון והחגים המודרניים - כל אלו בסידור "העבודה שבלב", ועם ראש השנה ויום הכפורים במחזור "כוונה שבלב".

למרות חשיבותם המרובה, אין הסידור והמחזור יכולים לענות על כל הצרכים הדתיים-ליטורגיים, שכן טקסי משפחה דתיים ודרכי ציונם של שבת חג ומועד מתחדשים ומתעשרים חדשות לבקרים. לכן נוצרת לא אחת הדרשה לרענון טקסים או תפילות והרבה פעמים אף ליצירתם מחדש. זאת הסיבה שרבנים ומנחי תפילות נדרשים לכתיבה מתמדת של יצירות לתפילה הבאות לענות על דרישה זו.

בנוסף לסידור ולמחזור התמודדה ועדיין מתמודדת התנועה גם עם יצירה חדשנית שאיננה בהכרח שייכת לספרות הקבע התפילתית המודפסת מדורות. נסיונות וחידושים תפילתיים שונים נמצאים בידי המתפללים בתנועה במשך שנים רבות וחלקם אף הפך מסורת בטקס ובתפילה הציבורית בקהילות השונות. החומר שנאסף בארכיון ה"מרכז לחקר התפילה ביהדות המתקדמת" מאפשר לנו היום, שלושים שנה לאחר הופעת הטקסט היצירתי הראשון, לנסות ולערוך סיכומי בניינים.

חשוב להדגיש כי במרבית המקרים היצירה הליטורגית החדשנית איננה מנותקת כליל מהספרות הליטורגית המסורתית של עם ישראל. במקרים רבים נמצא כי היוצרים נטלו וחידשו כלים קיימים או מסגרות שהתישנו ואין להם יתור שימוש. חידוש זה הארים דם חדש בעורקיהן של אותן מסגרות והפך אותן לבעלות משמעות עכשוית, משמעות אותה איבדו

- אחרים. ראה, למשל, נגיד ומצנה, ירושלים תשכ"ה, עמ' קמ"ג. בשלחו ענד הארץ, עמ' קמ"ג, נזכר בסתם.
45. יוהרם הזה היה בזמן מהרחיץ ז"ל, ודמשק מנוחתי" - מעיד החידי"א, לב דונ, שם, עמ' 101-102.
46. וראה גם במאמרו של בניוהו, שנדפס ב**מיכאל**, ה, תשל"ח. הערה 116 בעמ' ע"ע"א.
47. השווה את דברי הכיבושין שב**חמדת ימים**, נ"ט עמ' ב'.
48. אבחה זו נמצאת כבר לפני כן, ב**טור ברקת**, ע" ע"רע"ד.
49. למשל, ריד"א, בן אחת, סימן כ"ב אות ג'; ר' חיים פאלאגני, מועד לכל חי, סימן ח' אות י"ב; ועוד.
50. למשל, רבי שלמה אלגוי, מעלפת ספרנים, ירושלים תשט"ז, עמ' 5: "לפי שכיום יבא התורה שכתב ואז יתחברו כאחד".
51. מועד לכל חי, סימן ח' אות ח'.
52. עיין גם בבקורתו של החידי"א, לב דונ, שם, עמ' 101, נגד אלה שקבעו מנהגים אחרים, כגון: ללאוד פרק מהיד החזקה של הרמב"ם. וראה גם מועד לכל חי, שם, אות י"ב, שכתב נגד מהדורת "קריאי מועד".
53. פרי עץ חיים, שם; טור ברקת, סימן תצ"ד; טוב הארץ, ע"ה עמ' ב'; חמדת ימים, ס' עמ' ב'; מועד לכל חי, סימן ח' אות טז. וראה גם ב**כוננים**, סדר חג השבועות, לפי מנהגי ק"ק תוניס, ארגיל והראן, תלמסאן, וינה תרמ"ט, בפתיחה.
54. "שליה", ק"פ עמ' א'.
55. ר' משה בן מכיר, סדר היום, סדר חג השבועות, בראשיתו. וראה גם במונאה דלעיל, בתוך הפניה 13.
56. הדברים מופיעים אמנם תחת שמו של הרמ"ז. ואה מקדש מלב, זאלקוויא תקנ"ג, ח"א, מ"ד עמ' א'.
57. ראה עמודי שמים, ס"ג עמ' ב'. חמדת ימים, פרק ג', נ"ז ע"ג, נ"ח ע"ג; חיד"א, שמחת הרגל, סדילקאב 1836, א' ע"ג; מועד לכל חי, שם אות ב'.
58. כתם פז, ליוורתו תקל"ה, מ"ז עמ' ב'.
59. חובה זו נזכרה בזוהר ח"ג צ"ה ע"ב. וראה גם, למשל, היכל הקדש, ס' עמ' ב'; שלחו ענד הארץ, עמ' קמ"ג; חיד"א, מחזיק ברכת, סימן רכ"ה; הנ"ל, מנהג באצבע, סימן ח' אות רכ"ד; ועוד. בספר מועד לכל חי, סימן ח' אות כ"ה, מציין זאת כמוהג "המהדרין מן המהדרין".
60. פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ב, ק"א ע"ג.
61. ראה, למשל, נגיד ומצנה, עמ' קמ"ג; "מחברת הקדש", קי"א עמ' ב'; "טוב הארץ" ועוד.
62. לב דונ, סוף פרק ל"א.

במשך השנים.

בבואנו לנסות לסכם ולבחון את היצירה הליטורגית בתנועה ליהדות מתקדמת בישראל, אנו יכולים להבחין בארבעה סוגים של יצירה חדשנית: "תיקון", טקס, מעמד ותוספת לתפילה.

- א. התיקון - מסגרת השאובה מתוך היצירה הספרותית של תנועת הקבלה וכוונתה לנסות ולחדש ערכי חג ומועד אשר במשך השנים אבדו.
- ב. הטקס - לקוח מתוך הצורך האנושי לתת מימד דתי לפעילויות הנערכות בכל מקרה או לתת משמעות לאירועים אשר בלעדי טקס משמעותי היו חולפים ועוברים בלא התייחסות.
- ג. המעמד - הוא נסיון נועז, יחסית, לשאוב לעולם ספרות התפילה בכלים הרחוקים ממנה תיק פרסה. אשר על כן, כעקרון, אין המעמד דומה בכלל לתפילה ממוסדת, אלא יותר להכנה לקראת מחשבה אישית של המתפלל.
- ד. תוספת לתפילה - מאופיינת בכך שבידי המתפלל נתונים, בדרך כלל, בו זמנית גם הטכסט הקבוע - הסיזור וגם התוספת שכוונתה להעמיד באור הזרקאים, בזמן נתון, התייחסות מיוחדת לנושא מיוחד. במשך הזמן נוצרו נוסחי תפילות מיוחדים אשר מתחילתם היו במעמד של "תוספת לתפילה". עם הזמן, משום הרצון להקל על המתפלל, איחדו בחוברות תפילה מיוחדות את הטכסט הקבוע, הרבה פעמים בקיצורים, עם התוספת הספציפית לאירוע המיוחד.

להלן ננסה לעמוד על אופיו וזהותו של סוג ריצירה התפילתית שהפך במשך השנים לחשוב ביותר - ה"תיקון". נעשה זאת על ידי סקירת החומר המצוי, ניתוחו ועמידה על מאפייניו.

ה"תיקון"

ה"תיקון" מהווה כיום אחד הכלים המקובלים ביותר בתנועה ליהדות מתקדמת בישראל. מערך ה"תיקון", על הרעיונות הגלומים בו, הוא חלק מיצירתם הרוחנית-דתית של מקובלי צפת אשר ניסו, במאה ה-16, להעניק למועדים מסוימים בלוח השנה היהודי חוויה דתית חזקה יותר מאשר היתה להם עד תקופתם. דעתם של מקובלי צפת היתה כי יש ימים ומועדים בלוח השנה היהודי אשר, אולי, היתה להם בעבר משמעות תוכנית שנסכחה מלב; טוב יהיה לכן אם אותם מועדים יחדשו את עצמם או ימצאו משמעות חדשה. נושא ה"תיקון" בא לידי ביטוי בטקסים שקיימו המקובלים במיוחד בלילות שביעי של פסח, שבועות, השענא רבה רט"ו בשבט.

כוונת מתקני ה"תיקון" היתה להוסיף תוספת הגותית למועד. כפי שכתוב בספרי התקופה, התאספו המקובלים באותם לילות בבית הכנסת לערב של לימוד משותף כאשר במרכזו עמדו הקריאה והלימוד מתוך ספרי התנ"ך, המשנה והתלמוד וכמוגן פרקי "הזוהר", ספרם המקודש של המקובלים. במקורות להלן אנו מוצאים את ההסבר האידיאולוגי לקיומו

של "תיקון ליל השבועות", אך אפשר לומר כי הסבר המקובלים לגבי תיקון זה כוחו יפה גם לגבי משמעותם האידיאית של שאר התיקונים שתקנו המקובלים.

חכמי תורת הקבלה בססו את העיסוק והלימוד בספרי התנ"ך על הנאמר במדרש שיר השירים: "י' הונא ור' חלפתא קיסרייא בשם רבי שמעון בן לקיש אמר: מה כלה זו מתקשטת בכ"ד תכשיטין ואם חסרה דבר אחד מהן אינה כלום, כך תלמיד חכם צריך שיהא רגיל בכ"ד ספרים ואם חסרו אחד מהם אינו כלום."³

ענין כ"ד התכשיטים מתייחס לתכשיטים המופיעים בשימה בישעיהו פרק ג'. חז"ל מצאו הקבלה בין תכשיטי בנות יהודה לבין ספרי התנ"ך, וראו בשני המקרים את הצורך להגיע לידי שלמות מירבית. גם מתוך "הזוהר" אנו לומדים על "תיקון ליל שבועות" ומשמעותו לגבי מקומם של תלמידי החכמים במערכת זו: "חסידי קדמאי לא היו ניימי בהאי ליליא והוּו לעאן באודייתא. רבי שמעון הכי אמר בשעתא דמתכנסי חבריא בהאי ליליא לגביה: ניתי לתקנא תכשיטי כלה בגין דתשתכח למחר בתכשיטה ותקונהא לגבי מלכא כדקא יאות" (זוהר פרשת אמור). ובתרגום: חסידים ראשונים לא היו ישיגים בלילה הזה והיו עמלים בתורה. רבי שמעון אמר כך נשעה שנאספו החברים (תלמידי החכמים) בלילה הזה אצלו: בואו לתקן את תכשיטי הכלה. כדי שתהיה נמצאת למחר בתכשיטה ותיקונה אצל המלך כראוי.⁴

גם בספר "שני לוחות הברית" אנו קוראים: "בלילה ההוא, של חג שבועות, ידור השנה מכל מן שרוצה לדבר בקדושה ויעסוק בתורה כל הלילה."⁵ בהמשך, ממשיך ספר "שני לוחות הברית" ומצטט בפירוט רב גם את הנאמר ב"זוהר" על דרך הלימוד והחומר המדויק מתוך התורה שבכתב ושבכל פה שיש ללמוד בלילה זה.

ברשימת "מוהגים טובים וקדושים הנוהגים בארץ ישראל, הועתקו מכתבת יד החכם השלם כמוהר"ר אברהם גלנטי יחי' היושב בצפת" נאמר: "ערב שבועות ישנים שעה אחת או שתיים אחר שעשו צרכי מועד לפי שבלילה שאחר האכילה מתקבצים בבתי כנסיות, כל קהל וקהל בבית כנסת שלו ואינם ישנים כל הלילה, וקורין תורה נביאים וכתובים ומשניות וזוהר ... עד אור הבוקר ...".

נסחת ה"תיקון" על פי המקובלים לא מלאה את עודה. ה"תיקונים" אומנם הגיעו לכל תפוצות ישראל ובמשך תקופת מה הרנו להשתמש בה, אך עם ירידת קנה של תנועת הקבלה ומלחמתם של הרבנים בספרות התנועה, במיוחד לאחר המשבר שהביא לידי התאסלמות שבתאי צבי והקמת התנועה השבתאית, ירדה גם קרנו של ה"תיקון".

חשוב לציין במסגרת זו שעד לימינו מקובל, במיוחד בין חלק מיהדות עדות המזרח, המנהג של עריכת "תיקונים" בהודמטיות שונות. הנוסח בו משתמשים בבתי הכנסת הוא נוסחם של מקובלי צפת, אך ברוב המקרים אין כאן לימוד או עיון, אלא שינון מכני של פרקי מקראות.

בבוא רבני התנועה ליהדות מתקדמת להתמודד עם נושא ה"תיקון", במסגרת נסיונם

- על מקורות אלה ואחרים לענין "תיקון ליל שבועות" ואה מאמר של משה חלמיש בחוברת זו - המערכת.

ליצור ספרות ליטורגית חדשה, נבחר ה"תיקון" על אופיו הספרותי המיוחד כמסגרת. מתחילת הפעילות היתה כוונה ברורה כי יש לצקת תכנים חדשים ומשמעויות חדשות ולא להסתפק במערכת הקדומה שהיא חסרת משמעות ליהודי בן זמננו.

עם הכנתו של ה"תיקון" הראשון נתנועה התקבלה מסגרת זו בצורה טובה ביותר בקהילות. שיטת ה"תיקון" התאימה למערכת הפילוסופית-ליטורגית של התנועה. אפילו השם "תיקון" שנבחר על ידי המקובלים התאים לדרכה של התנועה יותר מכל שם אחר.

"תיקון" ליל שביעי של פסח

ה"תיקון" הראשון שהוכן במסגרת התנועה ליהדות מתקדמת בישראל היה "תיקון" ליל שביעי של פסח שנערך על ידי הרב טוביה בן חורין בשנת תשכ"ו - 1966. הצורך של הרב טוביה בן חורין ליצור טקס ליום אחרון של פסח נבע מהדלות הרעיונית של יום זה בהשוואה לראשון של פסח.⁶ הרב בן חורין אומנם ידע כי קיימים מנהגים שונים ליום זה - בחוף ימה של ת"א מתקיים אירוע ציבורי: ציבור מהפללים מתכנס על שפת הים לקריאת "שירת הים"; אצל חסידים שונים נהוג "לקפוץ" מעל גיאות של מים סמל לנאמר בדברי רש"י "לפי שביום שביעי של פסח אמרו שירה על הים"⁷ - אך נראה היה לי כי באף לא אחד מהם נמצא התפרון המבקש.

מטרתו של ה"תיקון" היתה להתכנס במתכונת זומה לזו של הלילה הראשון, ולהמשיך ולספר במקום בו נעצרה ההגדה של פסח. לדעתו אין לקבל את הטענה שהשתרשה כי שביעי של פסח מיועד בניקרו לתפילת ה"זכור".

שני גורמים חשובים השפיעו עליו בעריכת ה"תיקון" הראשון. המבנה והתוכן: מבחינה חיצונית היה סדר ה"תיקון" כפי שהוא מופיע במחזור "מטה לוי"⁸ מ"תיקון" זה שאב הרב בן חורין את המסגרת היינו, ה"תיקון" יהיה כמו מכראה אותה יש לקרוא בצוותא בליל ה"תיקון". בהקדמת ה"תיקון" המופיע במחזור "מטה לוי" אנו קוראים: "סדר תיקון ליל ז' של פסח. נהגו אנשי מעשה בליל זה, שירדו אבותינו בים סוף ועברו בו בחרבה לקרוא ולשנות סדר זה: "בראשית ברא" עד "אלהים לעשות" (בראשית א', אב, ג), "ויהי בשלח פרעה" עד "יהי רופאך" (שמות י"ג, יד-טו, כו). לאחר מכן מביא המחזור קטעים מתוך החומשים במדבר ודברים, לקט מהנביאים והכתובים כולל מגילת שיר השירים, לקט ממסכת "פסחים" ו"ממסכת יום טוב" וכן את "הזוהר" בפרשת "בשלח" דף נ"ד ע"א א'.

ההשפעה העניינית - השפעה תוכנית, מן ההגדה הקיבוצית בה באים לידי ביטוי אותם נושאים אשר אינם מופיעים בהגדה המסורתית.⁹ הגורם הצורני מחד גיסא והנושאי מאידך גיסא הביאו לידי יצירה סופית שמהדורתה הראשונה יצאה בשנת תשל"ו ואשר הכילה בתוכה פרקי מקרא ושירה בנושאים: חציית ים סוף, אביב, זכור, קציר העומר.

בעקבות "תיקון" תשכ"ו יצאו עוד מספר "תיקונים" נוספים מהם בעלי מנגה רעיונית מוגדר ומסודר ומהם פחות מסודר. בארכיון המרכז לחקר התפילה ביהדות המתקדמת מצויות כיום מספר לא מבוטל של חוברות "תיקון שביעי של פסח". כל אחת מהחוברות היא בעלת סגנון עריכה זהה, אך ה"תיקונים" נבדלים זה מזה בפרקי הקריאה המלוקטים. בכלם אנו מוצאים

4-3 נושאים, כאשר הנושאים המקובלים ביותר הם: שירת הים, האביב, פדות משעבוד וספירת העומר. תוך כדי ה"תיקון" נערכת סעודה ולאחריה ברכת המזון. ה"תיקון שביעי של פסח" הפך להיות לאופיני ביותר והיה במשך שנים רבות ה"תיקון" המקובל ביותר בקהילות התנועה.

"תיקון" ליל שבועות

ה"תיקון" השני שנערך היה זה של ליל שבועות. גם הוא על פי מסורת המקובלים שהקדשו את ה"תיקון" ליל שבועות לשיבה בצוותא ולימוד של פרקי מדגם מספרי התנ"ך על פי סדרם, המשנה, התלמוד והזוהר. (ראה לעיל).

בדומה לשיטותיו של הרב טוביה בן חורין, עוככו הראשון של "תיקון" ליל שביעי של פסח, ניסה הרב משה זמר, עורך "תיקון" ליל שבועות הראשון, לערוך חוברת של פרקי קריאה וסעודה בחבורה. בניגוד ל"תיקון" ליל שביעי של פסח לא השתרש "תיקון" ליל שבועות במתכונת מקראה וסעודה כמנהג תנועתנו ומתטות היו הקהילות שנהגו כך. לעומת זאת נוצר בתנועה דפוס אחר לליל שבועות, הערוך על פי מסורת ליל שימורים. באותה מסורת, כפי שקיימת בארגוני סטודנטים, קיבוצים ועוד, הפך ליל שבועות לליל לימוד אינטנסיבי, נלמדים בו, במשך שעות רבות של הלילה, מקורות ספרותיים - הנותיים שונים. על כן מוכנות מדי שנה בשנה תוכניות שיעורים ללילה זה. כאשר נושאים עקרוניים שונים של חג השבועות עולים לדיון ולימוד בו. מתכונת ליל שבועות הנהוגה היום בקהילות שונות היא: מספר שיעורים הניתנים אחד אחר השני לפי כוחם ויכולתם של המשתתפים.

"תיקון" ט"ו בשבט

יום ט"ו בשבט הפך במאה שנות התישבות יהודית בישראל לאחד החגים הלאומיים/חילוניים החשובים ביותר. שנים רבות היה יום זה יום שיא בעשייה ציונית, אך משמעותו הלכה ופחתה במשך השנים שלאחר הקמת המדינה.

כיצד לצקת מחדש משמעות אל תוך ט"ו בשבט. החג שהפך במדינת ישראל המתחדשת לחג נטיעות בלבד, כמעט חנם של תינוקות בלבד? בשאלה זו התלבטו בתיספר ומוסדות חינוך רבים, וחוגים אחרים בקיבוצים, במושבים ובערים. מתוך רצון לשלב את אהבת הארץ והמורשת היהודית, הם העירו מ"תודמת החורף" שלו את "תיקון" ט"ו בשבט שאותו יסדו המקובלים, תלמידי האר"י בצפת במאה השש-עשרה.

יסודו המסותתי של ט"ו בשבט כפול: יסוד אחד - מצוות הנטיעה "וכי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל" (ויקרא יט, כג). את חשיבות הנטיעה הדגישו חז"ל במאמר הידוע (לפי אבות דרבי נתן): "רבי יוחנן בן זכאי אומר: אם היתה נטיעה בתוך ידך ויאמרו לך הרי משיח בא - נטע את הנטיעה ואחר כך צא וקבלה". יסוד שני - היות המשיח-עשר בשבט היום הקובע למעשר האילן. כל פרי שהחל בגידולו לפני ט"ו בשבט שולם עליו המעשר בשנה הקודמת, ופרי שהחל בגידולו לאחר ט"ו בשבט, שולם מעשרו רק בשנה שלאחר מכן. על שני יסודות אלה נעשה ראש השנה לאילנות (משנה, ראש השנה א', א) לחגם של העצים. ברבות

הימים, לאחר החורבן והליכת רוב העם בגלות, הפך ט"ו בשבט, יום התשלום ההיסטורי של מעשר פרי האילן, ליום הזיכרון לעצי הפרי שהיו גדלים בארץ-ישראל. יום שבו נהגו בני הגלויות לטעום מפרי הארץ ולספר בשבח: ארץ הבחירה ופירות האילן שלה.⁹⁹

מימד חדש קיבל ט"ו בשבט עם הנהגתו של "תיקון" ליום זה על ידי המקובלים בצפת. כנאמר לעיל, במרכז כל ה"תיקונים" עמד הלימוד המשותף והקריאה במקורות המסורתיים שונים. אלא שלי"תיקון" ט"ו בשבט נוספו עניינים אחרים. מתוך שאיפה לחדש את הקשר בין הארץ ויושביה, להביא לאיחוד בגוף וברוח של העם (אשר רחק במשך דורות מאדמתו) עם הטבע - ההרים, הגבעות, השדות של ארץ-ישראל - בחרו בט"ו בשבט כיום בו תחדש שאיפה זו. ראש-השנה למעשה האילן נחוג אצל המקובלים עלידי אכילת פירות האילן ועיסוק בדבר-תורה ומתאימים.

ה"תיקון" במהדורות הראשונה הופיע בספר "חמדת הימים" המיוחס לנתן העזתי ודבריו נדפסו מאוחר יותר בחוברת מיוחדת ל"תיקון" ט"ו בשבט בשם "ספר פרי עץ הדר". לפי התיאור בספר זה, התאספו המקובלים אור לט"ו בשבט בבית-המדרש סביב שולחנות מכוסים במפות לבנות ומקושטים בצמחי ריח. על השולחנות כדי יין לבן ואדום: היין הלבן מסמל את התנומה והשלכת המתחילות בעולם הצומח בט"ו באב, ואילו היין האדום מסמל את התעוררות הטבע, הפריחה וגידול הצמחים, עם התחזקות החמה בעונה המתחילה בט"ו בשבט. לאחר קריאה בשלושה עשר קטעים מתוך התנ"ך על הארץ, תנובתה, פירותיה וצמחיה, ועיון בתלמוד ובזוהר, נאמרה תפילה מיוחדת, ואחריה שתו כוס יין לבן. בין כוס יין אחת למשנה נאכלו פירות שונים מפרי הארץ, ואילו היין הלבן הלך והאדים מכוס לכוס, עד שבכוס הרביעית היה היין אדום לגמרי.

את הרעיון המקורי הרחיב ושכלל רבי חיים ויטל. בספרו "עץ חיים" הוא מדגיש, כי יש סדר קבוע ומדויק באכילת הפירות ולכל סוג וסוג משמעות משלו ועולם משלו. על ידי אכילת הפירות עולים במדרגות של העולמות השונים, מהם מורכב העולם שבו אנו חיים. העולם הראשון - עולם העשיה, מסומל בפירות נקלפים שתוכם נאכל. העולם השני - עולם היצירה, מסומל בפירות שחיצוניותם נאכלת ותוכם טרק. ואילו הגבוה שבעולמות הוא עולם הבריאה, מסומל בפירות הנאכלים בשלמותם ואין בהם פסולת. שתיית היין הלבן והאדום המקובלת בט"ו בשבט, מסמלת לדעת רבי חיים ויטל, את המאבק בין החורף הלבן ובין הקיץ האדום. תוך כדי שתיית הלבן, החולך ומאדים, אנו עוברים מחורף לאביב, אך גם מחורף העם אל אביבו המחודש.

"תיקון" (סד) ליל ט"ו בשבט, הלך והתפשט בתפוצות ישראל. יחד עם תורת הקבלה הגיע הסדר לארצות גולת ספרד השונות, ויחד עם תורת החסידות הגיע גם לארצות אשכנז. כנאמר לעיל, גודלו של סדר זה כגורל תורת הקבלה. באותן גלויות שבהן הוא עדיין מנוהל, נושא התיקון לרוב אופי של "מצוות אנשים מלומדה".

בשנים האחרונות חזר "תיקון" ט"ו בשבט" ותפס מקום של כבוד בהווי היום המיוחד הזה של לוח השנה העברי. אלה אשר לא הסתפקו בחג של נטיעות ולתינוקות של בית רבן, או בסתם יום של חול, חיפשו תכנים חדשים ומחודשים לחג. בבית היוצר של מוסדות לימוד

שונים, קהילות "תיות", קיבוצים ואף במסגרות אחרות המחפשות משמעות לרוחניות למסורת היהודית, יצקו יין חדש בקנקן ישן. על יסוד "תיקון" המקובלים נוצרו "תיקונים" ט"ו בשבט חדשים. קיימות כיום מהדורות רבות של "סדרי" ט"ו בשבט או "תיקון" ט"ו בשבט. בתנועה ליהדות מתקדמת בישראל. נערך בשנת תשל"ו, על ידי כתב שורות אלו, ה"תיקון" הראשון לט"ו בשבט. "תיקון" זה הוכן בשביל חוג הנוער הירושלמי ומטרתו הראשונית היתה להדגים בראש השנה לאילנות את היחס המיוחד שיש ליהדות, במקורותיה השונים, לצמחים לעצים ולנטיעה. העורך והמדריכים שעמדו לימינו לא שיערו עד כמה הרעיון יפה גלים. שנה לאחר מכן, בשנת תשל"ו, באה דרישה מחודשת לכמות גדולה ביותר של חוברות ה"תיקון". לאור הלקחים שנלמדו מהנסיון הראשון יצאה לאור המהדורה השניה אשר אזלה מיד. בשנים לאחר מכן יצאו לאור מהדורות רבות של חוברות "תיקון" או "סדר" ליל ט"ו בשבט. בארכיון המרכז לחקר התפילה ביהדות המתקדמת כמו גם בארכיון המרכז לחקר מתעדי ישראל במכללת בית ברל מצויות היום למעלה מ-50 חוברות שונות שהוכנו על ידי קהילות, קיבוצים ומושבים, מוסדות חינוך ומתנסים.

"תיקון" ליל תשעה באב

"תיקון" ליל תשעה באב אינו סמל ועדות להתמודדות רצינית הקיימת בתנועה ליהדות מתקדמת בישראל עם בעיות ספציפיות שמעמיד לנגדו הזמן. "תיקון" זה, למרות שמו, איננו שיך היסטורית למסגרת ה"תיקונים" המסורתיים של מקובלי צפת. אך משום שהמושג "תיקון" כבר היכה שורשים בליטורגיה של התנועה השתמשו בו גם לענין ט' באב. במשך דורות ארוכים היה יום ט' באב יום של אבל ובכי לאומי. ביום זה התכנסו רבים, אפילו אלו שלא היו דתיים במיוחד, לבתי הכנסיות לבכות את חורבנו הדתי והלאומי של עם ישראל הציוני.

עם תחילתו של הבנין בארץ ישראל מתחילים היהודים הלאומיים כאן להתמודד עם בעיית ט' באב. אחד העם במאמרו "אמת מארץ ישראל" מצוין כי ביקר בכותל המערבי ליל תשעה באב. שם, בראותו את בני עמו תושבי ירושלים היושבים ובוכים על החורבן, תהה חורבנו של מי גדול יותר - חורבן העם או חורבן המקדש. אחד העם מסיים את דבריו אודות המראה הנורא שנגלה לעיניו בכותל באומרו: "ארץ כי תחרב, והעם עוֹדנו מלא חיים וכוח - יקומו להם זרובבל ועזרא ונחמיה, והעם אחריהם, וישבו ויבנוה שנית. אך העם כי יחרב - מי יקום לו ומאין יבוא עזרה?"¹⁰

בארכיון התפילה של התנועה ליהדות מתקדמת נמצאות מספר מהדורות ל"תיקון" ליל ט' באב. המוטיב המרכזי בכל ה"תיקונים" הללו הוא כמובן אחד: ציונו ההיסטורי של החורבן. בחוברת ה"תיקון" מופיע לקט מתוך הקינות ומודגש בו כי מדינת ישראל נתפסת בעיני חברי התנועה כתחילת תקומת הבית השלישי.

במבוא ל"תיקון" הראשון נעריכת ד"ר ח' יעקובזן אנו מוצאים בין השאר הדגשה כי אם לסופר אחד העם היה קשה להשלים עם הקינה והאבל, הרי שבדור שלנו, לאחר עצמאות העם בארצו ושהחרו ירושלים, בודאי שיקשה להשלים עם רעיון האבל הלאומי. זאת הסיבה

מדוע מרבית העם אינו מציינ את היום. ד"ר יעקובון טען כי אסור לנוע את חוצנו מאופיו של היום אך גם אין להכפוך, למצוות אנשים מלומדה, ליום של שקר בנפשנו. עלינו לשמור על אופי הלוח היהודי ולהכניס חידושים כשנחוץ לעשות זאת וזוהי על כן מטרתו של "תיקון" ט' באב: למסג היסטוריה עם הווה ולהוסיף לתולדות היום חוליה חדשה. ה"תיקון" הנוכח כולל בתוכו תיאור של בנין הבית הראשון, חורבנו וקנינה על החורבן. בנין הבית השני, התמורות שחלו בו בימי המקבים וחורבנו בשנת שבעים לספירה. קינה מקינות ימי הביניים, וחידוש הלאומיות בדורנו, כפי שהדבר מתבטא בדברי אחד העם, באליק יוסי גמזו ובסיום - נחמה להווה ולעתיד לבא.

גם "תיקון" אחר, בעריכת הרב מרדכי רותם, מכיל בתוכו רעיון דומה של בנייה, חורבן וקנינה החוזרים פעמיים, פעם על כל מקדש. פסוקים מתאימים הנאמרים בציבור מחזקים את רעיון הברית בין ה' לעמו, הנמשכת גם בעת החורבן. חורבן ירושלים מניע ב"תיקון" זה למדרגת סמל לכלל החורבנות והסבל שעברו על העם. בניית ירושלים מסמלת לכן את כלל בניית העם היהודי במולדתו. לאחר התיאור הכפול של בנייה, חורבן וקנינה מגיע תור התקווה לעתיד והאמונה בבנייה ובחידוש הממלכתיות בארצו הנבית.

הקדמתו של רותם מדיגישה בחזקה את הבעייתיות של ט' באב: "לא נתענית ובמספד, בקינה ובקול נוכים באים אנו להתפלל את תפילת תשעה באב. לא בצום ובאבל מעושה קושרים אנו את עצמנו לשלשלת העבר של ימינו. את חורבן העבר אנו זוכרים ומזכירים תוך הדאגה על תקומת החווה, תוך תפילה לגאולה שלימה בעתיד".

בשני "תיקונים" אלו שהוזכרו, כמו גם בחוברות "תיקון ליל ט' באב" אחרות אחד הקטעים המצוטטים ביותר הוא מדברי ברל כצנלסון מתוך מאמרו "חורבן ותלישות" בו הוא קובע באופן קטגורי כי "אילמלא ידע ישראל להתאבל במשך הדורות על חורבנו ביום הזכרון בכל חריפות ההרגשה של מי שמתו מוח לפניו, של מי שאך זה אבדו לו חרותו ומולדתו, לא היו קמים לנו לא הס ולא פינסקר ולא הרצל..."¹¹

חוברות ה"תיקון" מכילות מובאות מתוך פרקי אגדת החורבן ב"איכה רבתי" ובמסכת "תענית", פרקי קינות בנוסחי העדות השונות וכמובן קטעים מתוך "מגילת האש" מאת ח. נ. ביאליק. מוטיב חשוב הבא לידי ביטוי בכל "תיקונים" ליל ט' באב הוא ההצהרה כי בימינו לא די להתאבל אלא יש להוסיף גם את מוטיב הנחמה והגאולה. פרק "הנחמה" בחוברות מכיל פרקים מדברי הנביאים, קטעים מתלמוד בבלי, ממסכת מכות (דף כ"ד, עמ' ב') בבא בתרא (דף ס' עמ' ב') וכן מדברי אחד העם, הנוכרים לעיל, ומן הנאמר בספר זכריה אודות עתידו של יום ט' באב. כל ה"תיקונים" באים לתת מסגרת חדשה, יצירתית והיסטורית כאחד, הבאה לתאר את העבר לזכור את הצע' ולהתפלל לעתיד טוב יותר.

בתוך מכלול ההתייחסות הכללית ליצירתיות בתפילה תופס ה"תיקון" לליל ט' באב מקום מרכזי וחשוב בתפיסה האידיאית של התנועה היהודית מתקדמת בישראל, ורבות נכתב בנושא זה ע"י העוסקים באקטואליה ובאידיאולוגיה של התנועה.¹²

הערות ומראי מקומות

1. **העבודה שבלב**, ועדת הסיודור - מועצת הרבנים המתקדמים בישראל, התנועה היהודית מתקדמת בישראל, ירושלים תשמ"ד.
2. **כוננת הלב**, ועדת המחזור - מועצת הרבנים המתקדמים בישראל, בתנועה היהודית מתקדמת בישראל, ירושלים תשמ"ט.
3. **מדרש שיר השירים רבה**, מהדורת ש' דונסקי, ירושלים 1980. פרשה ד', כ"ב.
4. **ספר זוהר התורה**, י"י ראזענבערג, ירושלים תשכ"ז. עמ' 106.
5. **ספר שני לוחות הברית**, ישעיהו הלוי הורוויץ, ירושלים, תשכ"ג, (דפוס צילום). דף כ"ט עמ' ב', טור א'.
6. מידע מבוסס על ראיון עם הרב טוביה בן חורין שנערך בשנת 1980.
7. רש"י מגילה דף ל"א עמ' א' דיבור המתחיל: "ייהי בשלח".
8. רבי אהרון אביד מיכילישוק, מחזור **מטה לנע** (המאה ה"ט).
9. מצויות מספר רב של "הגדות" קיבוציות חלקן ארגוניות, כמו: הגדת הקיבוץ הארצי, הגדת הקיבוץ המאוחד, הגדת איחוד הקיבוצים ולאחרונה, "הגדת" התנועה המאוחדת וכן הגדות שכתבו במיוחד עבור קיבוץ מסויים.
- 9א. ראה מאמרו של יוסף רוטנר, "טי"ו בשבט מיום קובע 'למעשי פרי האילן' לירג הנטיעות", **מחקר חג** 1, אייר תשמ"ח עמ' 57-60.
10. אחד העם, **על נפש דרכים**, ת"א, כרך א' עמ' נ"א.
11. ב' כצנלסון, **כתבים**, תל-אביב תשי"ז, כרך ו' עמ' 365.
12. י. מזור, "תשעה באב - יום הזכרון לחורבן הלאומי" **ספירה חודשית**, ירחון לקציני צה"ל, כרך 34 חוברת 7. הנ"ל, "היכטים אקטואליים על תשעה באב", **מחקר חג**, כתב עת לתרבות יהודית, מכללת בית-ברל, חוברת 2, תשמ"ט עמ' 170-173.